

# Herbestemming Industrieel Erfgoed in Nederland: Gekkenwerk?



Masterscriptie Sociale Planologie

Martijn M. Knol BSc

S1609459

Begeleider: Prof. Dr. G.J. Ashworth

Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen

Rijksuniversiteit Groningen

Eindversie januari 2013



**rijksuniversiteit  
groningen**

Foto voorblad: Restaurant-café Pacific Parc, Westergasfabriekterrein, Amsterdam.  
Bron: [www.hollandroute.nl](http://www.hollandroute.nl)

## Voorwoord

Het feit dat U deze zin leest betekent dat U op dit moment mijn Masterscriptie voor de Masteropleiding Sociale Planologie aan de Rijksuniversiteit Groningen voor U heeft. Deze scriptie vormt de afsluiting van deze Masteropleiding, en voor mijn universitaire opleiding als geheel.

Deze scriptie heeft als onderwerp herbestemming van industrieel erfgoed, nader gespecificeerd tot voormalige fabrieksgebouwen. De verwondering over het soms treurige lot van deze gebouwen (zijnde verval en/of sloop) en de rol die de planologie hierin heeft hebben mij aangezet tot het schrijven van deze scriptie.

Deze scriptie was niet mogelijk zonder een aantal personen, die ik U niet wil onthouden. Ik wil mijn begeleider vanuit de basiseenheid Planologie van de Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen, professor Gregory J. Ashworth, bedanken voor zijn waardevolle opmerkingen en zijn feedback. Ik wil de heer Karel Loeff, directeur van Erfgoedvereniging Heemschut, bedanken voor zijn tijd en de moeite die hij heeft willen steken in een gesprek met mij. Ook de heer Frank Strolenberg van de Rijksdienst voor Cultureel erfgoed heeft mij op weg geholpen door mij te wijzen op voor deze scriptie vitale informatie. Alle docenten die mij hebben geïnspireerd gedurende mijn opleiding en alle medestudenten die met mij hebben willen samenwerken wil ik bedanken voor de inspiratie en de goede samenwerking. Verder wil ik tot slot een ieder bedanken die mij op welke manier dan ook heeft ondersteund tijdens mijn opleiding en het schrijven van deze scriptie, onder wie in het bijzonder Henk, Gea en Nathalie Knol, en Irene de Waard.

Rest mij nog U veel leesplezier te wensen.

Groningen, januari 2013

Martijn Knol

# Inhoudsopgave

## Voorblad

## Voorwoord **3**

## Inhoudsopgave **4**

## Samenvatting **6**

## Methodologie en Methoden **11**

## Hoofdstuk 1: Industrieel Erfgoed **13**

Inleiding

Definitie

Overheid

Andere instanties in Nederland

Internationaal

Betwistheid van industrieel erfgoed

Conclusies

## Hoofdstuk 2: Huidige situatie omtrent Industrieel Erfgoed **21**

Inleiding

Het economisch motief voor hergebruik

Adaptive Reuse / Herbestemming

Overwegingen bij adaptive reuse

Conclusies

**Hoofdstuk 3: Een toekomst voor Industrieel Erfgoed (?) 29**

Inleiding

Barrières voor hergebruik

Barrièreloos hergebruiken: gekkenwerk?

Andere initiatieven

En wat nou als niemand het wil of kan hergebruiken?

Conclusies

**Hoofdstuk 4: Herbestemming Industrieel Erfgoed in de praktijk 36**

Inleiding

Begemann Machinefabriek, Helmond

Strokkartonfabriek De Toekomst, Scheemda

Ringers chocoladefabriek, Alkmaar

Westergasfabriek, Amsterdam

Conclusies

**Conclusies 44**

**Literatuur 47**

**Lijst van figuren 49**

**Bijlage 1: Waarderingscriteria voor benoeming tot monument 50**

## Samenvatting

Deze scriptie heeft als doel het onderzoeken van het huidige proces van herbestemming van industrieel erfgoed in Nederland, en mogelijke knelpunten hierin aan te geven. Het komt immers nog (te?) vaak voor dat een gebouw blijft staan terwijl er (nog) geen nieuwe functie voor is, of dat een gebouw vroegtijdig gesloopt wordt terwijl er niet of nauwelijks naar mogelijkheden voor herbestemming is gekeken. Door een analyse van huidig beleid en enkele praktijkvoorbeelden wordt de huidige herbestemmingspraktijk in Nederland bekeken.

De beslissing om iets als (industrieel) erfgoed aan te merken wordt genomen door de overheid. Dit gebeurt op basis van de waarderingscriteria die zij heeft opgesteld en zij wordt hierbij geadviseerd en ingezet door instanties die zich met erfgoed bezighouden. De benoeming vindt vooral plaats op basis van cultuurhistorische waarden en is dus vooral een kwestie van smaak en historie van bepaalde mensen, en er wordt bij deze benoeming geen rekening gehouden met mogelijk toekomstig gebruik van een gebouw.

De huidige benadering van herbestemming van industrieel erfgoed is voornamelijk ‘achteraf’: gebouwen worden als erfgoed benoemd en daarna wordt pas gekeken naar een mogelijke toekomstige functie: gebouwen worden ‘in de markt gezet’. Door het economische motief mee te nemen in de beslissing om een gebouw als erfgoed te bestempelen kan een meer vraaggerichte benadering worden gekozen hetgeen de herbestemming van een gebouw kan bevorderen: door te onderzoeken wat toekomstige gebruikers wensen kan het aanbod daarop aangepast worden.

Cultuurhistorische aspecten en de nadruk daarop kunnen een belemmering vormen voor hergebruik van industrieel erfgoed door alle regels die hiermee gepaard gaan. Ondanks de soms belemmerende werking van deze benadering lijkt de overheid wel deze benadering te blijven steunen en poogt ze door middel van promotie en andere initiatieven herbestemming ‘sexy’ te maken om zo meer gebouwen van een nieuwe gebruiker te voorzien. De benadering zoals gebruikt door de ondernemer Hennie van der Most, waarbij gebouwen zonder monumentenstatus getransformeerd worden tot een nieuwe functie waarbij er tevens aandacht is voor het gebouw zelf (waardoor de historiciteit van het gebouw wordt gewaarborgd), is een alternatief waarbij zonder al te veel regeldruk en barrières een gebouw een nieuwe functie kan krijgen. Een mogelijke oplossing is om een soort van ranglijst te maken van gebouwen, waarbij gebouwen hoger op de ranglijst meer (cultuur)historische waarde vertegenwoordigen en waarbij dus minder procedurele vrijheid is om het gebouw aan te passen, terwijl gebouwen lager op de lijst minder (cultuur)historische waarde vertegenwoordigen en waarbij dus veel vrijheid is om een gebouw aan te passen.

De praktische voorbeelden geven aan dat herbestemming geen overweging is bij het aanwijzen van gebouwen als monument: het herbestemmen komt pas op gang nadat

het gebouw een monument is, terwijl deze monumentenstatus een belemmering kan zijn voor herbestemming. Het lijkt echter alsof gebouwen die niet op de monumentenlijst staan zo snel mogelijk moeten verdwijnen, met als gevolg dat voor deze gebouwen vaak een onhaalbaar en/of overhaast plan gemaakt wordt, of dat een gebouw alsnog gesloopt wordt. Oplossing hierbij zou kunnen zijn om vroegtijdig na te denken over mogelijke toekomstplannen voor een gebouw voordat er een beslissing genomen wordt, monument of niet. Voorgenoemde problemen zouden zo beperkt kunnen worden. De methode-Van der Most bewijst dat een dergelijke aanpak kan leiden tot herbestemming van een gebouw, waarbij, hoewel het gebouw geen monument is, het gebouw op een manier wordt hergebruikt waarbij tevens oog is voor de historiciteit van het gebouw en dit gewaarborgd blijft.

De algehele conclusie is dat het huidige systeem van herbestemming van industrieel erfgoed niet optimaal werkt. Het zoeken van een nieuwe bestemming achteraf blijkt lastig te zijn en zorgt voor veel leegstand en verval van industrieel erfgoed. Dit is voornamelijk te wijten aan het niet in overweging nemen van de mogelijke toekomstige functies in de beslissing om een gebouw als monument aan te wijzen: dit gebeurt voornamelijk om de (selectieve!) waardering van (cultuur)historische redenen die vermeld staan in de criteria die door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed worden opgesteld: het economisch motief speelt geen rol van betekenis. De huidige trend is dat de achteraf-benadering wordt voortgezet waarbij gepoogd wordt om de gebrekkige belangstelling door middel van promotionele activiteiten en andere initiatieven aan te pakken. Een meer vraaggerichte benadering lijkt echter wenselijk om herbestemming zoveel mogelijk de ruimte te geven.

De volgende aanbevelingen worden gedaan:

- Denk vroegtijdig na over mogelijke toekomstige functies;
- Gebruik dit in de beslissing om een gebouw de monumentenstatus te verlenen, een extra criterium in de trant van: geschiktheid voor herbestemming;
- Onderzoek is nodig naar wensen van toekomstige gebruikers. Dit kan gebruikt worden voor het voorgaande;
- Verleen medewerking aan 'gekken' die industrieel erfgoed willen hergebruiken en wees daarbij desnoods minder kritisch op historische waarden: een gebruikt gebouw dat blijft staan en gebruikt wordt kan van meer waarde zijn dan een gebouw dat langzaam vervalt en wellicht uiteindelijk gesloopt moet worden;
- Vermindering van voorschriften behorend bij de monumentenstatus om herbestemming te bevorderen en meer mogelijkheden daartoe te creëren;
- Maak een soort ranglijst op basis van de cultuurhistorische waarde en de belangrijkheid daarvan: veel cultuurhistorische waarde en dit wordt belangrijk gevonden? Dan minder vrijheid om een gebouw aan te passen en meer aandacht voor uiterlijkheden. Minder cultuurhistorische waarde of dit is minder belangrijk? Dan meer vrijheid om een gebouw aan te passen, wat eventueel ten koste kan gaan van de uiterlijke kenmerken van een gebouw.

# Inleiding

## Introductie

De industriële revolutie in Nederland, hoewel laat begonnen, heeft onmiskenbaar zijn sporen nagelaten in het huidige landschap. Vele steden (en ook sommige dorpen) beschikken over onroerende overblijfselen uit het industriële tijdperk. De verschuiving in werkgelegenheidspatronen in Nederland, van een industrieland naar een dienstenland, maakt dat veel gebouwen die voorheen dienst deden als werkgebied, nu zonder functie zitten.

In veel steden betreft het gebouwen op een aantrekkelijke locatie aan de centrumranden. De verleiding en noodzaak om deze gebouwen op een goede manier te hergebruiken is daarom groot, en begrijpelijk. Het zijn vaak kolossale gebouwen met een monumentale status, unieke gebouwen op unieke locaties, hoewel sommige gebouwen esthetisch minder gewaardeerd worden of in een bedenkelijke staat verkeren. Vele voormalige gebouwen zijn reeds van een herbestemming voorzien, vele ook nog niet. Ook zijn veel fysieke overblijfselen van het industriële tijdperk reeds tegen de vlakte gegaan.

## De verwondering

Er is de laatste tijd steeds meer aandacht voor herbestemming van industrieel erfgoed. Dit is op zichzelf interessant, maar ook zonder monumentenstatus wordt industrieel erfgoed hergebruikt, en het is tevens interessant hier ook een blik op te werpen. De vraag is echter: helpt zo'n monumentenstatus nou of zit het potentieel hergebruik in de weg door alle regels die daarbij horen? Cultuurhistorie kan belangrijk zijn, maar zit het herbestemming in de weg? Wat nou als een cultuurhistorisch monument zeer lastig te herbestemmen is?

## Inhoudelijk kader

Het proces van herbestemming is een interessant proces. Gebouwen worden aangemerkt als erfgoed door middel van een monumentenstatus, maar de vraag is wat er daarna mee gebeurt. Hoe kan het worden hergebruikt? Aan een monumentaal gebouw zonder functie heb je immers niet veel. In Nederland is het derhalve steeds meer zo dat gebouwen die als zodanig worden aangewezen een sluitende exploitatieopzet moeten hebben om voor de monumentenstatus in aanmerking te komen (Nijhof & Schulte, 1994, p. 26). Adaptive Reuse is een Engelse term die gebruikt wordt om hergebruik te benoemen die plaatsvindt op een manier die past bij de eigenschappen van een gebouw. Bullen & Love (2011) hebben onderzoek gedaan naar Adaptive Reuse van erfgoed in Australië. Zij kwamen tot de ontdekking dat oude



gebouwen, in plaats van gepreserveerd, steeds vaker creatief hergebruikt worden, en zij stellen dat dit past binnen een beleid van stedelijke vernieuwing en duurzaamheid. In een tijdperk waarin duurzaamheid (wat dat ook moge zijn, maar hergebruik van oude gebouwen is er duidelijk een onderdeel van (FIEN, 2012)) een trend is, is het zinvol om te bekijken hoe dit beleidsmatig zo optimaal mogelijk kan gebeuren.

Het is ook hierbij wel de vraag of erfgoed in alle gevallen geschikt is om te hergebruiken. Hier kan een hoop onduidelijkheid over zijn. Bullen & Love (2011, p. 411) noemen het een groot dilemma: “whether heritage buildings are icons that should be conserved or whether they are in fact eyesores and unviable for adaptive reuse.” De keuze die gemaakt wordt wat betreft dit dilemma is in alle gevallen subjectief: wie bepaalt wat er met een gebouw of gebied gebeurt? Ashworth et al. (2007) bieden een perspectief hierop. De beslissing om iets als erfgoed aan te merken is altijd gelegen in een economisch, cultureel of politiek motief, van het effectief gebruiken van het verleden in het heden en in een (imaginaire) toekomst (Ashworth et al., 2007). In een plurale samenleving zijn er dus vele 'erfgoeden', iedereen heeft zijn of haar eigen. In het geval van industrieel erfgoed kunnen vooral culturele en economische motieven van toepassing zijn. Industrieel erfgoed kan geconserveerd worden om de culturele en/of cultuurhistorische betekenis, maar ook om economische motieven: het kan voordeliger zijn om oude gebouwen te gebruiken in plaats van nieuwe te bouwen, helemaal als dit gebouwen zijn op prominente stadslocaties.

## **Doelstelling**

Onderzoeken hoe het proces van herbestemming van industrieel erfgoed in Nederland momenteel in elkaar zit, en welke knelpunten voor herbestemming het huidige proces bevat.

## **Onderzoeksvragen**

Eén en ander levert de volgende onderzoeksvragen voor deze scriptie op:

### Hoofdvraag:

Wat zijn de belangrijkste factoren en knelpunten in het proces van herbestemming van industrieel erfgoed?

### Deelvragen:

1. Wat wordt aangemerkt als industrieel erfgoed (en wat niet), en waarom (niet)?
2. Hoe ziet het huidige herbestemmingsproces omtrent industrieel erfgoed eruit?

3. Hoe ziet de toekomst voor industrieel erfgoed eruit?
4. Welke praktische voorbeelden van herbestemming van industrieel erfgoed zijn er zoal?

### **Leeswijzer**

Vóór deze inleiding treft U een bondige samenvatting van deze scriptie en de belangrijkste conclusies hieruit. Ná deze inleiding volgt een korte toelichting op de gebruikte methodes en de manier waarop deze scriptie tot stand is gekomen. Daarna volgen er vier inhoudelijke hoofdstukken, waarbij elk hoofdstuk een deelvraag (zie voor de deelvragen hierboven) tracht te beantwoorden. Na dit inhoudelijke deel, het ‘hart’ van deze scriptie, volgen de belangrijkste conclusies en aanbevelingen die hieruit gedistilleerd kunnen worden. Tenslotte bevindt zich aan de staart van deze scriptie vanzelfsprekend de literatuurlijst, inclusief de lijst van gebruikte websites. Als bijlage is de lijst van criteria voor benoeming tot monument bijgevoegd, om te illustreren op basis waarvan een gebouw tegenwoordig tot monument wordt gemaakt en het begrip ‘cultuurhistorische waarden’ verder te duiden.

# **Methodologie en methoden**

## **Inleiding**

In dit hoofdstuk wordt uiteengezet hoe deze scriptie tot stand is gekomen. Welke onderzoeksmethoden gebruikt zijn, waarom deze gebruikt zijn en waarom andere methoden bijvoorbeeld niet gebruikt zijn. Vanuit de keuze voor het onderwerp zijn eerst wat algemene bronnen rondom erfgoed, industrieel erfgoed, herbesteding van industrieel erfgoed en herbesteding van industrieel erfgoed in Nederland onderzocht om een beeld te krijgen van de huidige situatie en de problematiek, om uiteindelijk tot een onderzoeksontwerp en een onderzoeksvraag te komen om deze scriptie rond te schrijven.

De eerste drie hoofdstukken van deze scriptie zijn voornamelijk gebaseerd op schriftelijke bronnen en brengen de problematiek rondom herbesteding van industrieel erfgoed in kaart. Het laatste hoofdstuk bevat een aantal praktijkvoorbeelden waarin deze problematiek aan de hand van voorbeelden uit de werkelijkheid nader wordt toegelicht en geïllustreerd. Ook informatie rondom deze praktijkvoorbeelden komt voornamelijk van schriftelijke bronnen, hetzij in papieren vorm, hetzij digitaal (zoals beleidsdocumenten en informatieve websites).

## **Theoretische hoofdstukken**

De eerste drie hoofdstukken zijn, zoals hierboven vermeld, voornamelijk gebaseerd op schriftelijke bronnen. Hieronder vallen verschillende vormen van informatiebronnen, zoals beleidsdocumenten, boeken, artikelen, websites en een enkele afstudeerscriptie over dit onderwerp. Door middel van analyse van bestaand beleid kan de huidige beleidssituatie omtrent herbesteding van industrieel erfgoed in kaart worden gebracht en kunnen knelpunten hierin worden blootgelegd. Door inzichten ten aanzien van deze en soortgelijke problematiek uit de literatuur (boeken en artikelen) te gebruiken kunnen deze knelpunten worden geïdentificeerd en kunnen mogelijke oplossingen worden aangedragen.

Hoewel er voor deze scriptie ook een interview is gehouden (meer uit enthousiasme dan uit absolute noodzaak), bleek het niet noodzakelijk voor de informatievoorziening voor deze scriptie om er meerdere te houden. Veel informatie, denkwijzen en inzichten waren op een andere manier beschikbaar, bijvoorbeeld via websites van instanties die zich met industrieel erfgoed bezighouden, zoals de Nationale maatschappij tot Behoud, Ontwikkeling en Exploitatie van Industrieel erfgoed (BOEi), de Federatie Industrieel Erfgoed Nederland (FIEN), de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) etcetera, zodat meerdere interviews niet dusdanig veel toegevoegde waarde zouden hebben die ze zou rechtvaardigen. Het voornaamste doel van deze hoofdstukken is immers om het huidige beleid en de zienswijzen

daarop uiteen te zetten en knelpunten aan te wijzen, en gebruik van eerder genoemde informatiebronnen, waarbij vooral de bronnen omtrent het Nationaal Programma Herbestemming erg nuttig bleken (vooral de Akte van Herbestemming, omdat hier een flink aantal instanties met hun zienswijze op herbestemming van industrieel erfgoed in vertegenwoordigd zijn).

### **Praktische Hoofdstukken**

De praktische hoofdstukken zijn er voornamelijk op gericht om de bestaande problematiek te verduidelijken en te illustreren aan de hand van concrete voorbeelden uit de praktijk van het al dan niet herbestemmen van industrieel erfgoed in Nederland. De praktische voorbeelden zijn gekozen op basis van informatie uit Nijhof & Schulte (1994) en Nijhof (1996), waarna er verdieping plaatsvond op basis van deze informatie, en op basis van informatie over elk specifieke voorbeeld, waarbij voornamelijk websites over de betreffende voorbeelden zijn gebruikt. Het voorbeeld van de Ringersfabriek in Alkmaar is mede geïnspireerd door de televisieuitzending van het programma 'Hoop of Sloop' van de NTR (2012).

Hoewel het lastig bleek om tot een goede vraagstelling en specificatie van het onderzoeksonderwerp te komen, vooral veroorzaakt door de enorme reikwijdte van het hoofdthema ('iets met hergebruik van oude industriegebouwen', zoals door de auteur dezes vaak als onderwerp werd opgegeven tegenover belangstellenden), is het toch gelukt om een analyse van de huidige problematiek omtrent herbestemming van industrieel erfgoed in Nederland te construeren, op basis van vooral schriftelijke bronnen en een enkel interview. Voor toekomstig onderzoek zou het echter interessant zijn om bijvoorbeeld gebruikers van industrieel erfgoed te interviewen om erachter te komen wat voor eisen zij stellen aan gebouwen, zodat het aanbod van gebouwen daarvan kan profiteren en er niet langer onnodig gebouwen leegstaan, vervallen en/of gesloopt worden.

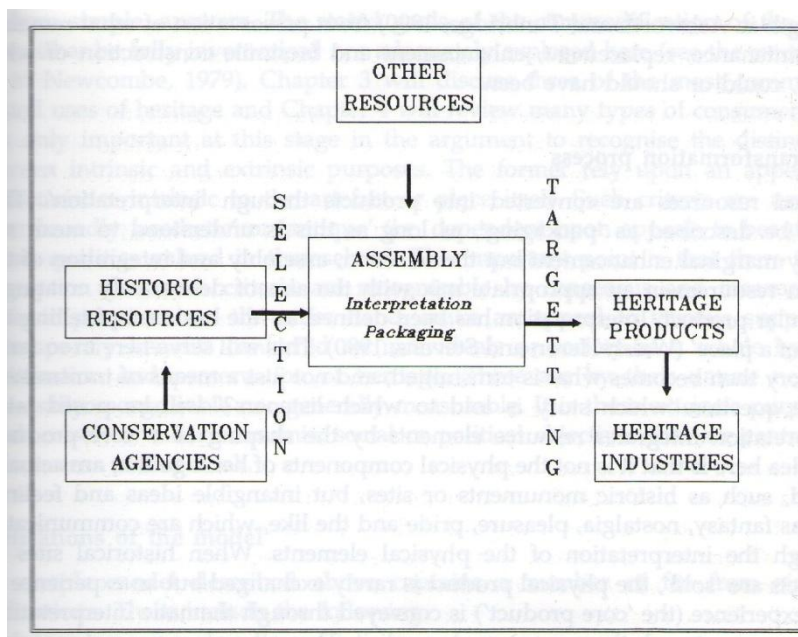
# 1: Industrieel Erfgoed

## 1.1: Inleiding

Dit hoofdstuk zal pogen duidelijk te maken wat industrieel erfgoed is, in de breedste zin van de uitdrukking. Allereerst zal worden gedefinieerd wat er wordt verstaan onder industrieel erfgoed. Daarna wordt bekeken welke instanties, zowel nationaal als internationaal, zich bemoeien met erfgoed en specifiek industrieel erfgoed. Tenslotte is een kritische kijk op industrieel erfgoed gewenst: de subjectiviteit van erfgoed, en van industrieel erfgoed in het bijzonder, wordt toegelicht, waarbij zal blijken dat industrieel erfgoed niet door iedereen evenveel gewaardeerd wordt...

## 1.2: Definitie

De term Industrieel Erfgoed bestaat uit de delen Industrieel en Erfgoed. Ashworth et al. (2007, p. 35) omschrijven erfgoed als datgene uit het verleden wat in het heden geselecteerd wordt voor hedendaagse en/of toekomstige doelen. De motieven om iets als erfgoed te benoemen kunnen verschillend zijn, maar vaak zijn deze economisch, cultureel, politiek of sociaal van aard. Erfgoed wordt altijd benoemd om er in het heden of de toekomst iets mee te doen: het wordt een product. Tunbridge & Ashworth (1996, p. 7) hebben een eenvoudig model opgesteld waarin de creatie van erfgoed schematisch wordt weergegeven (zie figuur 1).



Figuur 1: Creatie van erfgoed (bron: Tunbridge & Ashworth, 1996: p. 7)

Erfgoed wordt dus geselecteerd door instanties (hierover later meer) vanuit historische middelen, met het oog op de toekomst: datgene uit het verleden waaraan

men in het heden en/of de toekomst een functie (welke dat dan ook moge zijn) toedicht: de Heritage Products.

Erfgoed is boven alles subjectief. Wat de één een schitterend gebouw vindt dat op een monumentenlijst hoort, kan iemand anders net zo goed een lelijke hoop bakstenen vinden die zo snel mogelijk tegen de vlakte moet. Dit betwiste geldt zeker voor Industrieel Erfgoed (hierover later meer). Industrieel Erfgoed is, uitgaande van de hiervoor geponeerde definitie, datgene uit het industriële verleden dat (om wat voor reden dan ook) in het heden of de toekomst een functie heeft of zal krijgen. Hierbij valt te denken aan fabrieksgebouwen, maar ook andere onroerende goederen die in het verleden zijn aangewend om industrie te huisvesten en/of te faciliteren. Nijhof onderscheidt de volgende categorieën in zijn publicatie (1996):

- Infrastructuur (waaronder bijvoorbeeld gemalen, bruggen, spoorwegen)
- Grondstoffen (waaronder bijvoorbeeld turf- en steenkoolwinning)
- Industrie (waaronder bijvoorbeeld fabrieken, bierbrouwerijen, ambachten)
- Nutsbedrijven (waaronder bijvoorbeeld gas- en elektriciteitsfabrieken)
- Distributie (waaronder bijvoorbeeld winkelpanden, pakhuizen)

The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH, later hierover meer) omschrijft industrieel erfgoed als datgene uit het industriële verleden met een grote waarde op het gebied van historie, technologie, maatschappij, architectuur of wetenschap. Hierbij worden legio voorbeelden genoemd (TICCIH, 2003: p. 1): *“These remains consist of buildings and machinery, workshops, mills and factories, mines and sites for processing and refining, warehouses and stores, places where energy is generated, transmitted and used, transport and all its infrastructure, as well as places used for social activities related to industry such as housing, religious worship or education.”*

Het moge duidelijk zijn uit deze definities dat er vele verschillende vormen van industrieel erfgoed zijn. Voor het gemak worden in deze scriptie alleen de fabrieksgebouwen bekeken.

Zoals gezegd is de definitie van wat erfgoed is (en wat niet) subjectief. Vraag 10 verschillende mensen en er zullen 10 verschillende antwoorden komen op de vraag wat erfgoed is en wat niet. De vraag rijst dus wie in Nederland bepaalt of iets erfgoed is. Het ligt voor de hand om te zeggen dat iedereen zijn eigen erfgoed heeft (en dat is in zekere zin ook zo), maar niet iedereen heeft de macht om dat erfgoed ook daadwerkelijk als zodanig te bestempelen en dit wettelijk te laten vastleggen door middel van toevoeging op een Monumentenlijst. De overheid heeft deze macht (sinds 1961) wél: belangrijke vraag is dus wat de overheid erfgoed vindt.

### 1.3: Overheid

De overheid heeft een wet in het leven geroepen om erfgoed te benoemen en te beschermen: de Monumentenwet. Deze wet is ingesteld in 1961 en is voor het laatst gewijzigd in 1988 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2012), en geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE, voorheen Monumentenzorg) de bevoegdheid om onroerende zaken (zijnde gebouwen of archeologische terreinen) aan te wijzen als cultureel erfgoed. Tevens kunnen stads- en dorpsgezichten (uiterlijkheden) worden beschermd door de uiterlijkheden van gebouwen in bestemmingsplannen vast te leggen (Van der Cammen & De Klerk, 2006). Dit doet de dienst namens de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, en pas nadat advies is ingewonnen van Burgemeester en Wethouders van de gemeente waarin het monument zich bevindt (mocht het monument buiten de bebouwde kom liggen dan worden tevens Gedeputeerde Staten van de betreffende provincie om advies gevraagd) (Monumentenwet 1988).

De RCE heeft een lijst van waarderingscriteria opgesteld en gepubliceerd op haar website. Deze waarderingscriteria zijn leidend in de beslissing om iets al dan niet als monument te benoemen. De criteria zijn ingedeeld in hoofdcriteria en subcriteria. De 5 hoofdcriteria zijn (RCE, 2012):

- Cultuurhistorische waarden
- Architectuur- en Kunsthistorische waarden
- Situationele en Ensemblewaarden
- Gaafheid en Herkenbaarheid
- Zeldzaamheid

Voor de volledige waarderingscriteria wordt verwezen naar Bijlage 1. De overheid baseert zich voor de aanwijzing van monumenten dus voornamelijk op een waardeoordeel. Zoals net al genoemd is een waardeoordeel op basis waarvan de monumentenstatus wordt toegekend subjectief, net als überhaupt de benoeming van iets als erfgoed.

De nadruk bij de benoeming van erfgoed door de overheid ligt dus op het uiterlijk en de bijzonderheid van een gebouw en/of de omgeving (als gezicht). Nijhof en Schulte (1994) plaatsen hier een kritische kanttekening bij: zij stellen dat bij de benoeming van een gebouw als monument het belangrijk is dat er rekening gehouden wordt met toekomstig gebruik van het gebouw. Zij spreken van een *“financieel-economisch draagvlak voor duurzaam gebruik”* (Nijhof & Schulte, 1994: p. 26), en voegen er nog aan toe dat niemand iets heeft aan (misschien wel mooie) gebouwen zonder functie. In de monumentenwet van 1988 is dit ook als bepaling opgenomen: *“Bij de toepassing van deze wet wordt rekening gehouden met het gebruik van het monument”* (Monumentenwet, 1988: artikel 2 lid 1). Het idee is dus dat er niet zomaar oude gebouwen op de Monumentenlijst komen, maar dat er ook een idee achter zit over het huidige en toekomstige gebruik van dat gebouw. Dit is wettelijk

vastgelegd, en is in overeenstemming met de ideeën betreffende ‘adaptive reuse’ en ‘preserving purposefully’ (zie bijvoorbeeld Bullen & Love (2010, 2011)).

#### **1.4: Andere instanties in Nederland**

Behalve de overheid zijn er nog een aantal organisaties die zich bezighouden met de benoeming van en de zorg voor (industriële) erfgoed. Een zeer bekend voorbeeld binnen Nederland is de Erfgoedvereniging (voorheen Bond) Heemschut. Deze vereniging is in 1911 opgericht en heeft tot doel om cultuurhistorie (wat dat ook moge zijn) in Nederland te beschermen door middel van actievoeren, lobbyen en voordrachten voor monumentenlijsten (Heemschut, 2012). Zij stellen ook op hun website vast dat benoeming en waardering van erfgoed iets subjectiefs is: “*Over de vraag wat goede architectuur en invullingen zijn, verschillen uiteraard de meningen, ook binnen Heemschut*” (Heemschut, 2012: Veelgestelde vragen). Desondanks zetten zij zich in voor behoud van cultuurhistorie, waaronder dus industrieel erfgoed.

Op het specifieke gebied van industrieel erfgoed zijn er in Nederland vele verenigingen die zich actief inzetten voor behoud van industrieel erfgoed. Deze organisaties zijn vaak erg specifiek en richten zich op één bepaald onderdeel (of soms zelfs één specifiek monument) van industrieel erfgoed. De Federatie Industrieel Erfgoed Nederland (FIEN) is een overkoepelende organisatie waarbij vele organisaties zijn aangesloten die zich bezighouden met industrieel erfgoed. Zij strijden behalve voor behoud van monumenten aan sich ook voor ruimtelijke inpassing van industrieel erfgoed in bestemmings- en andere plannen. Doel is daarmee om industrieel erfgoed op die manier een nieuwe functie in plannen voor de toekomst te geven.

#### **1.5: Internationaal**

Ook internationaal zijn er instanties die zich bezighouden met (industriële) erfgoed. Het bekendste voorbeeld is allicht UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization), de organisatie van de Verenigde Naties die zich onder anderen bezighoudt met Werelderfgoed (wat dat dan ook moge zijn). Hiertoe heeft UNESCO in 1972 de ‘Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage’ (UNESCO, 2012) aangenomen, waarin de bescherming van zowel cultureel (dat wil zeggen door mensen gemaakt) als natuurlijk erfgoed wordt geregeld. In artikel 1 van deze Conventie heeft UNESCO zelf richtlijnen opgesteld waaraan kandidaat-erfgoedstukken moeten voldoen. Het gaat hierbij om (UNESCO, 1973, p. 136):

- “*Monuments (...) which are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science*”



- *“Groups of buildings (...) which (...) are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science”*
- *“Sites (...) which are of outstanding universal value from the historical, aesthetic, ethnological or anthropological points of view”*

In het artikel erna (artikel 2) wordt natuurlijk erfgoed besproken, en in artikel 3 wordt vervolgens gesteld (UNESCO, 1973, p. 136):

*“It is for each State Party to this Convention to identify and delineate the different properties situated on its territory mentioned in Articles 1 and 2 above.”*

Het behoud en beheer van Werelderfgoed is dus in handen van individuele staten zelf. UNESCO benoemt derhalve zelf geen Werelderfgoed, maar biedt (zoals ook in de artikelen uit de conventie die volgen op bovenstaande uiteen wordt gezet) handvatten en institutionele kaders aan staten om het beheer en behoud van Werelderfgoed zelf te regelen. Dit moet ook gebeuren om het erfgoed in aanmerking te laten komen voor de Werelderfgoedlijst. Industrieel erfgoed moet derhalve eerst door de overheid van de staat waar het zich bevindt worden erkend als erfgoed (op wat voor manier dan ook), alvorens UNESCO het kan opnemen op de Werelderfgoedlijst (vanzelfsprekend na goedkeuring van de voordracht door de desbetreffende staat).

UNESCO wordt voor wat betreft erfgoed onder anderen geadviseerd door ICOMOS (International Council on Monuments and Sites). Dit is een multidisciplinaire denktank, opgericht tijdens het Second International Congress of Restoration in Venetië in 1964, die zich bezighoudt met kennis over erfgoed en de verspreiding daarvan (ICOMOS, 2012). Vanuit ICOMOS is het eerder genoemde TICCIH ontstaan, een denktank op het gebied van (specifiek) industrieel erfgoed.

TICCIH heeft in 2003 het ‘Nizhny Nagil Charter for the Industrial Heritage’ opgesteld tijdens een conferentie in Rusland over industrieel erfgoed. Hierin wordt het historische en culturele belang van industrieel erfgoed uiteengezet in de doelstelling (TICCIH, 2003: Preamble):

*“The delegates assembled for the 2003 TICCIH Congress in Russia wish therefore to assert that the buildings and structures built for industrial activities, the processes and tools used within them and the towns and landscapes in which they are located, along with all their other tangible and intangible manifestations, are of fundamental importance. They should be studied, their history should be taught, their meaning and significance should be probed and made clear for everyone, and the most significant and characteristic examples should be identified, protected and maintained, in accordance with the spirit of the Venice Charter (van ICOMOS, 1964), for the use and benefit of today and of the future.”*

Het argument dat zij aandragen voor deze stelling is dat de Industriële Revolutie en de gevolgen daarvan een dusdanige (sociale, economische en technologische) impact hebben gehad op de huidige mensheid dat de fysieke verschijningsvormen daarvan

behouden en beheerd moeten worden. Tevens geven zij hierbij aan dat van eerdere tijdperken die cruciaal zijn geweest voor de ontwikkeling van de mensheid, het conserveren inmiddels maatschappelijk geaccepteerd is (TICCIH, 2003), waaruit de conclusie volgt dat door de impact die de Industriële Revolutie heeft (gehad) het ook wenselijk is om restanten uit deze periode te conserveren. Dat niet iedereen het hiermee eens zal zijn zal blijken uit Hoofdstuk 1.6.

De internationale organisaties die zich bezighouden met industrieel erfgoed en die hierboven besproken zijn, houden zich dus met name bezig met conservatie en beheer van industrieel erfgoed, en niet zozeer met hergebruik. Dit is aan de ene kant logisch, aangezien het hergebruik vaak lokaal ontwikkeld moet worden en het vrijwel onmogelijk is om hier universele regels en aanbevelingen voor op te stellen. Toch is het jammer dat er weinig aandacht is voor hergebruik, omdat door hergebruik industrieel erfgoed wellicht een betere en dynamischere toekomst kan krijgen dan een toekomst als museumstuk. Toch moeten er eerst wat hindernissen genomen worden om industriële restanten als waardevol voor de toekomst erkend te krijgen.

## **1.6: Betwistheid van industrieel erfgoed**

Zoals hierboven vermeld in Hoofdstuk 1.4 stelt TICCIH dat industrieel erfgoed een belangrijke rol speelt in de geschiedenis van de mensheid en dat daarom industrieel erfgoed bewaard en beschermd moet worden. Toch is het niet zo simpel.

Industrieel erfgoed heeft te maken met een fenomeen dat Ashworth et al. (2007) Heritage Dissonance noemen: het verschijnsel dat bij het benoemen van iets als erfgoed er mensen zijn die zich daarin niet herkennen, en dus datgene dat als erfgoed benoemd is niet als zodanig erkennen en zich er niet mee identificeren. Zij vinden dus iets géén erfgoed. Hiervoor kunnen verschillende redenen zijn. Tunbridge & Ashworth (1996, p. 77-78) zien de klassenstrijd als een reden voor Dissonance bij industrieel erfgoed. Zij bespreken industrieel erfgoed als een overblijfsel en dus erfgoed van de kapitalistische klasse. Deze klasse is rijk geworden met de industrie en heeft technologische vooruitgang gefaciliteerd. Positieve herinnering dus. 'Disinheritance' van de werkende klasse is het gevolg: de werkende klasse associeert industrieel erfgoed met hard werk, slechte omstandigheden en uitbuiting, iets waar ze liever níet aan herinnerd wil worden. Zij zullen zich aldus minder snel identificeren met industriële overblijfselen als zijnde erfgoed. Ashworth & Tunbridge (1996, p. 78) geven echter wel aan dat door het conserveren van industrieel erfgoed ook juist de verhalen van de werkende klasse, wier levens zich grotendeels in deze industrie hebben afgespeeld, bewaard worden.

Nijhof (1996) bespreekt het fenomeen Heritage Dissonance in combinatie met industrieel erfgoed in Nederland. Hij noemt de voorbeelden Enschede, waar van het verleden als textielstad vrijwel niets is overgebleven, en Limburg, waar de mijnbouw en aanverwante industrie ook nauwelijks meer in het landschap te herkennen is, als

illustraties van verledens die dusdanig werden verafschuwd dat de herinnering hieraan ten prooi viel aan de sloophamer. Nijhof (1996: p. 8) oppert dat dit te maken heeft met slechte herinneringen die aan een gebouw kleven: *“Als gebouwen slechte herinneringen aan het verleden oproepen zoals slechte arbeidsvoorwaarden, zwaar en smerig werk voor de arbeiders, of stank- en lawaaioverlast voor de omwonenden, dan is men al snel geneigd ze te slopen, ook al gaat daarmee een belangrijke getuigenis van ons industriële verleden verloren.”*

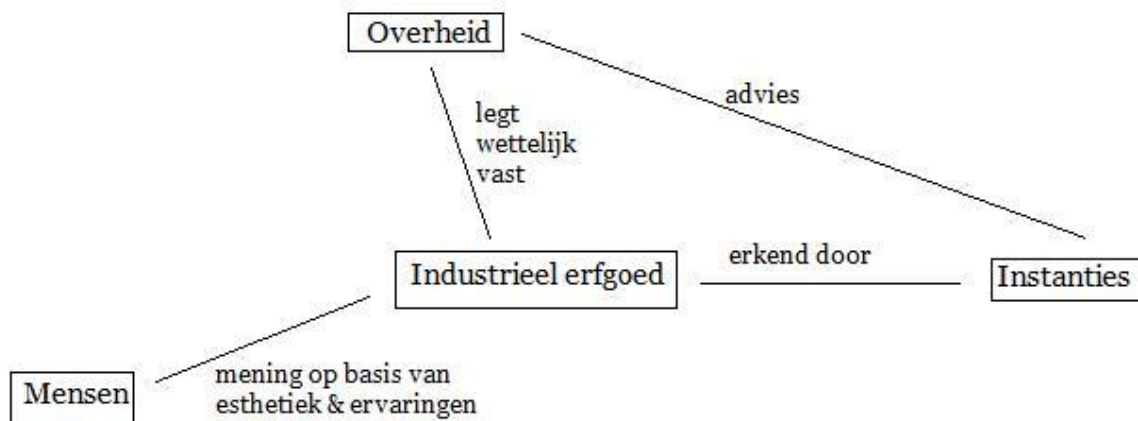
Nijhof (1996) noemt ook voorbeelden van industriële gebouwen die wél de tand des tijds doorstaan hebben. Hij noemt onder meer gemalen en pakhuizen als objecten die esthetisch in de smaak vielen. Wat ook meespeelde bij het overeind houden was dat deze gebouwen lang hun functie hebben behouden, en dat er daarna ook vrij makkelijk een nieuwe bestemming voor gevonden kon worden. Zo zijn veel pakhuizen (bijvoorbeeld aan de Amsterdamse grachten) later omgebouwd tot woonhuis. Maar ook hierbij spelen herinneringen en ervaringen een rol, zo stelt Nijhof (1996, p. 8): *“Objecten die herinneren aan de roemruchte Gouden Eeuw of die verband houden met water, Nederlands eeuwige vijand én bondgenoot, hebben klaarblijkelijk een positievere uitstraling.”*

## **1.7: Conclusie**

Uit de bespiegelingen in dit hoofdstuk kan worden geconcludeerd dat het proces van creatie van industrieel erfgoed als volgt in elkaar zit:

- De overheid (nationaal, maar ook lokaal: gemeenten en provincies adviseren immers) erkent erfgoed wettelijk door monumenten aan te wijzen en deze op de Monumentenlijst te plaatsen door middel van de Monumentenwet;
- De overheid wordt hierbij geadviseerd en geassisteerd door instanties die zich bezighouden met erfgoed, waaronder UNESCO, FIEN, TICCIH, Heemschut. Zij dragen gebouwen aan voor de Monumentenlijst. Ook de betreffende gemeente (en eventueel provincie) wordt om advies gevraagd;
- Ondanks de esthetische en historische waarde die door deze instanties aan industrieel erfgoed wordt toegekend, is deze waarde niet vanzelfsprekend: esthetiek is een kwestie van smaak. In combinatie met ervaringen die mensen hebben met industrieel erfgoed kan dit leiden tot betwistheid van industrieel erfgoed.

In figuur 2 wordt het hierboven besproken proces schematisch weergegeven.



**Figuur 2: Proces van industrieel erfgoed**

Het lijkt er dus op dat de benoeming van industrieel erfgoed een gesloten circuit is, met de overheid en erfgoedverenigingen als de spelers die de belangrijkste rollen spelen. Hoewel de overheid en erfgoedinstanties zeggen vanuit ‘het algemene belang’ te handelen, lijkt de mening die ‘gewone’ mensen hebben over industriële gebouwen beperkt mee te spelen in de overwegingen. Dit zou mede de oorzaak kunnen zijn van de betwistheid van industrieel erfgoed, mede omdat de smaak-kwestie hierin een belangrijke rol speelt. ‘Gewone’ mensen hebben over het algemeen een wat conservatievere smaak dan deskundigen. Tevens is het zo dat ‘cultuurhistorische waarden’ een arbitrair begrip is. Het is interessant om te kijken hoe huidige en mogelijke toekomstige gebruikers van industrieel erfgoed in het plaatje passen. Daarover meer in het volgende hoofdstuk.

## **2: Huidige situatie omtrent Industrieel Erfgoed**

### **2.1: Inleiding**

Nu we weten wat industrieel erfgoed is en na wat voor proces het tot stand komt, is het tijd om te kijken naar de functies die industrieel erfgoed momenteel heeft. Er zijn genoeg publicaties beschikbaar waarin voorbeelden uit de praktijk staan vermeld van herbestemming van industrieel erfgoed, waaronder Nijhof (1994), PIE (1995) en Van Haften & Esser (2011). Tijd om te focussen op de achterliggende processen hierbij.

Nijhof (1994) geeft aan dat het voor het behoud van industrieel erfgoed nodig is om een sluitende exploitatie voor de nieuwe functie te hebben. Hij betoogt: *“Bescherming van (...) industrieel erfgoed zal (...) steeds meer op grond van het bestaan van een ‘financieel-economisch draagvlak voor duurzaam gebruik’ dienen te geschieden”* (Nijhof, 1994: p. 26). Tunbridge & Ashworth (1996: p. 34) noemen drie hoofdcategorieën van motieven om erfgoed te bewaren: cultureel, politiek en economisch. Cultureel gaat uit van de waarde die aan een gebouw wordt toegekend waarbij het gaat om esthetische waarde (schoonheid, maar wie bepaalt dat?), maar ook de cultuurhistorische waarde (betekenis voor architectuur, cultuur en historie, wat ook selectief is). Hiermee wordt bedoeld dat het gebouw een representatie is van (een deel van) de culturele historie van een plaats, zoals die in verhalen is overgeleverd. Politiek kan in het spel zijn op het moment dat een gebouw een heersende groep of ideologie representeert. Hierbij gaat het erom bestaande machtsverhoudingen te bevestigen door middel van erfgoed van deze groep of ideologie. Economisch houdt in dat erfgoed geschikt wordt gemaakt voor economische activiteiten, als facilitator of als ondersteuner. Aangezien deze scriptie verhaalt over de herbestemming van industrieel erfgoed is vooral dit laatste motief van belang, mede omdat het cultureel-historische motief in het vorige hoofdstuk aan bod is gekomen, evenals het politieke motief (m.b.t. dissonantie op basis van klassenstrijd).

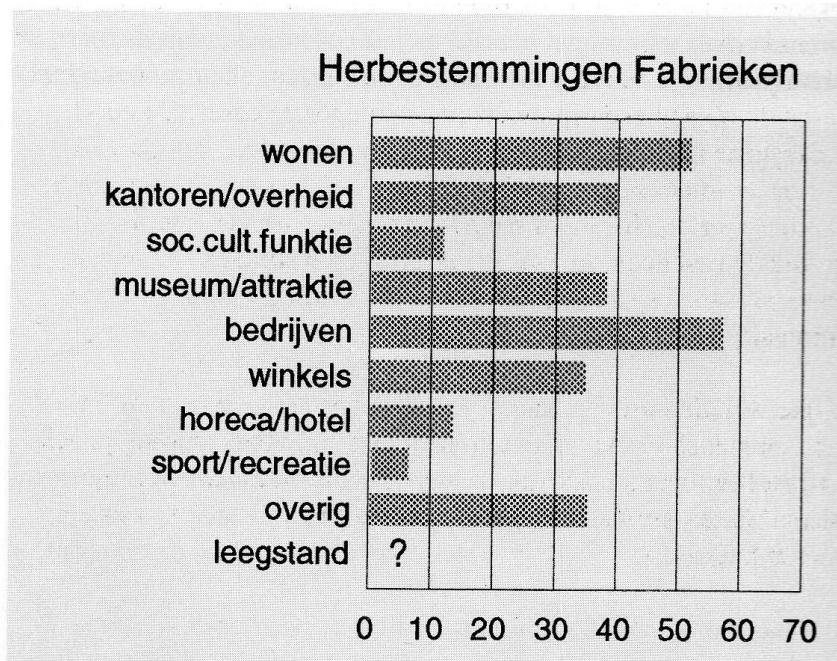
### **2.2: Het economisch motief voor hergebruik**

De bekende Jane Jacobs (2009, oorspronkelijk: 1961) betoogde al dat oude gebouwen noodzakelijk zijn binnen een stad met het oog op diversiteit, een kernwaarde die zij van essentieel belang achtte voor het goed functioneren van een stad. Het nut van oude gebouwen gold volgens haar met name voor economische activiteiten die niet de kosten kunnen dragen van nieuwbouw, en die door gebruik van oude gebouwen die afgeschreven zijn op de kapitaalmarkt toch een rendabele exploitatie kunnen draaien. Het ging hier met name om startende ondernemingen. *“(...) Deze bruikbaarheid van het oude is niet simpelweg een kwestie van architectonische onderscheiding of charme”* (Jacobs, 2009: p. 258).

Wat opvalt in andere landen (vooral Duitsland en het Verenigd Koninkrijk) is dat industrieel erfgoed dikwijls wordt aangewend voor toeristische doeleinden. Hoewel misschien niet zo voor de hand liggend, zijn er toch vele dingen mogelijk. Zo is het voormalig mijncomplex Zollverein in Essen (Duitsland) getransformeerd in een cultuurmekka, dat in 2001 op de Werelderfgoedlijst van UNESCO terecht is gekomen. Mede daardoor is het bezoekersaantal gestegen van circa 40.000 in 1998 tot ongeveer 2,2 miljoen in 2012 (Zollverein, 2012). Zibing & Xuesong (2009) noemen tevens het voorbeeld van de staalfabriek in Gelsenkirchen die is omgebouwd tot het grootste winkelcentrum van Europa. Een leuk Nederlands voorbeeld van toerisme in een voormalig industrieelcomplex is Speelstad Oranje in Drenthe: een attractiepark gebouwd in een oude aardappelzetmeelfabriek.

In het kader van toerisme is het niet alleen mogelijk om industrieel erfgoed om te bouwen tot toeristische trekpleister, het is ook mogelijk om deze gebouwen zelf als toeristische trekpleister te bestempelen. Dit kan door er een museumfunctie aan te geven. Ashworth & Tunbridge (1996) geven aan dat dit op twee manieren kan gebeuren: hetzij ingericht als museum (Zibing & Xuesong (2009: p. 2) noemen het voorbeeld van de Henry staalfabriek, waarin tegenwoordig een museum is gevestigd waarin de rondleidingen verzorgd worden door oud-medewerkers van de fabriek), hetzij als museumstuk op zichzelf, uitgaande van de intrinsieke waarde van het gebouw (het Rijksmuseum in Amsterdam bijvoorbeeld staat vol met culturele monumenten, maar is ook een monument op zichzelf ([www.rijksmonumenten.nl](http://www.rijksmonumenten.nl), 31-05-2012)). Hoewel deze laatste mogelijkheid niet heel voor de hand liggend is als het gaat om industrieel erfgoed, noemen Zibing & Xuesong (2009) deze mogelijkheid, als zijnde een 'industrial landscape park'. Dit fenomeen is terug te herkennen in Amsterdam, waar het voormalige Westergasfabriekterrein naast een functie als mediaterrain (verschillende televisieprogramma's worden hier opgenomen) ook een functie heeft als parkachtig recreatiegebied. Ook wordt door Zibing & Xuesong (2009) het Duisburg North Landscape Park genoemd als voorbeeld van een parkachtige omgeving waarin industrieel erfgoed gezichtsbepalend is.

Hoewel toerisme een veelbesproken mogelijkheid tot herbestemming van (industrieel) erfgoed is, is het zeker niet de enige mogelijkheid. Nijhof & Schulte (1994: p. 46) citeren een onderzoek van Beerda (1993), waaruit figuur 3 afkomstig is. Hoewel elk specifieke geval uniek is en er factoren zijn die niet meegenomen zijn, zoals grootte en onderhoudsstaat van het gebouw, wat een vertekend beeld kan geven van de aantallen herbestemde fabrieken per herbestemmingscategorie, gaat het er hier om de diversiteit van mogelijke herbestemmingen weer te geven.



Figuur 3: Herbestemmingen van fabrieken (bron: Nijhof & Schulte (1994, p. 46))

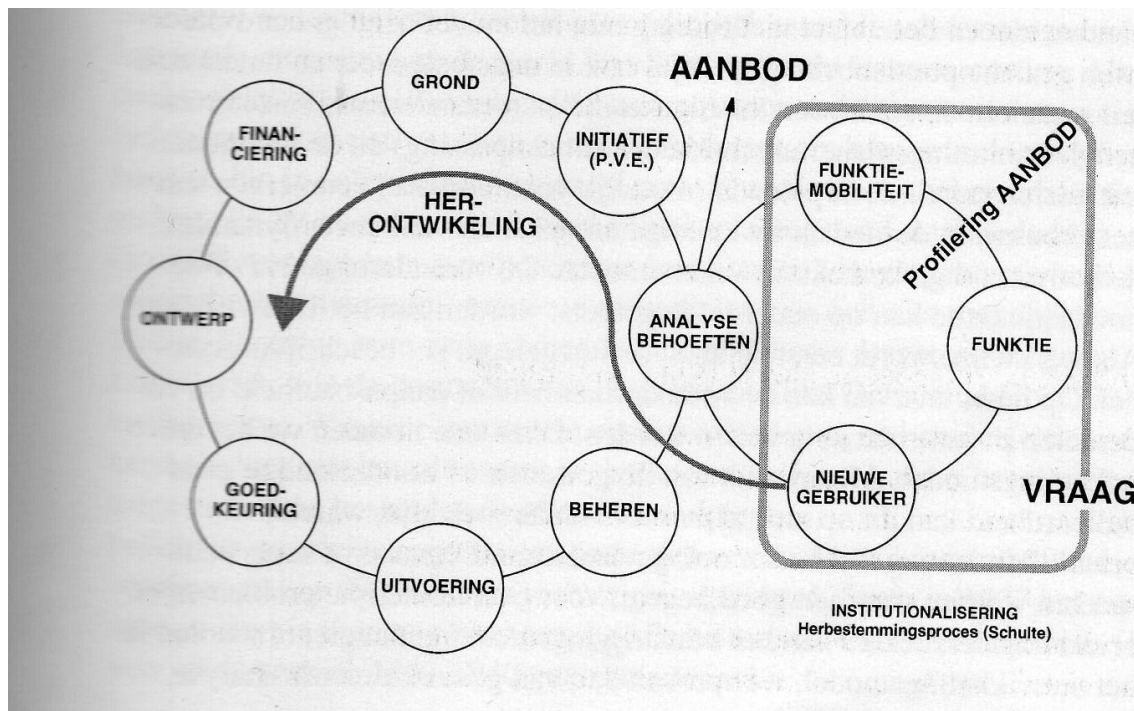
Zoals uit figuur 3 blijkt, zijn er meerdere herbestemmingen mogelijk voor voormalige fabrieksgebouwen. De prominente aanwezigheid van de woonfunctie is opvallend te noemen, dit vergt namelijk vaak een grote investering om gebouwen geschikt te maken. Het voormalige gebouw van Textielfabriek Jannink in Enschede bijvoorbeeld is omgebouwd tot een wooncomplex, waarbij uit kostenoverwegingen tijdens de verbouw is gekozen voor goedkope oplossingen van praktische problemen, iets waarover steeds meer klachten van bewoners komen vanwege gebreken (PIE, 1995).

Het valt tevens op dat de categorie bedrijven de boventoon voert: oude bedrijfsgebouwen zijn dus wel degelijk geschikt te maken voor ‘nieuwerwetse’ bedrijvigheid. Hieronder vallen vanzelfsprekend ook kantoren. Zo vertelt de heer Ligtvoet in PIE (1995) over de herbestemming van het oude Rotterdamse Drinkwaterleiding-gebouw tot het kantoor van het architectenbureau waar hij werkzaam is. Zuidhof (2009, verwijzend naar Saris & Hoogendoorn, 2008) betoogt dat creatieve bedrijvigheid bij uitstek geschikt is om industrieel erfgoed te betrekken. Voornamelijk vanwege (behalve misschien de lage kosten) de uniciteit en representativiteit: *“Creative companies do not want any ordinary place to locate their company. They demand locations with a high experience value that fits their identity and image”* (Zuidhof, 2009: p. 30). Saris & Hoogendoorn (2008, p. 134) stellen echter wel een kritische kanttekening bij gebruik van (industrieel) erfgoed door de creatieve sector: *“Is hier wel sprake van een economisch rendabele sector en wanneer is de grens van de creatieve bedrijvigheid bereikt?”* Desalniettemin zijn er voorbeelden van gebruik van industrieel erfgoed door nieuwe, al dan niet creatieve, bedrijvigheid. Deze nieuwe bestemmingen zijn mogelijk door gebruik te maken van adaptive reuse.

### 2.3: Adaptive Reuse / Herbestemming

Adaptive reuse (vaak in het Nederlands vertaald als herbestemming) wordt uitvoerig besproken door Bullen & Love (2010, 2011), en komt er kort gezegd op neer dat een bestaand gebouw geschikt wordt gemaakt voor een andere functie dan de functie die het gebouw oorspronkelijk had. Deze functieverandering is het gevolg van een verandering in de vraag, maar kan vanuit zowel de vraag- als de aanbodkant worden geïnitieerd. Deze fysieke aanpassingen aan een gebouw kunnen verschillend van aard zijn qua ingrijpendheid. Veelal gaat het om fysieke aanpassingen aan de binnenzijde van het gebouw om het geschikt te maken voor nieuwe functies, maar ook kunnen er aanpassingen gedaan worden aan de buitenzijde. Wanneer er echter sprake is van een monumentale status van een gebouw kan dit een stuk lastiger worden, omdat wetgeving voorschrijft dat aan het uiterlijk van een gebouw aanpassingen beperkt mogelijk zijn. Op deze manier wordt het uiterlijk van een gebouw geconserveerd, terwijl het gebouw door aanpassingen aan het interieur geschikt is voor toepassingen in het heden en de toekomst. Zo wordt het voortbestaan van een gebouw (in elk geval van de buitenkant dus) gewaarborgd. Adaptive reuse is hierbij een nuttige strategie.

Schulte heeft in Nijhof (1994, p. 27) een schema opgesteld om het proces van adaptive reuse duidelijk te maken (zie hiervoor figuur 4). Dit proces gaat uit van individuele cases en kan dan ook gebruikt worden bij bijpassend beleid gericht op individuele cases.



Figuur 4: Proces van adaptive reuse (bron: Nijhof & Schulte (1994, p. 27))

Het uitgangspunt bij dit proces is dat de vraag wordt gecreëerd vanuit het aanbod, dat wil zeggen: als het aanbod maar genoeg geprofileerd en duidelijk gemaakt wordt,

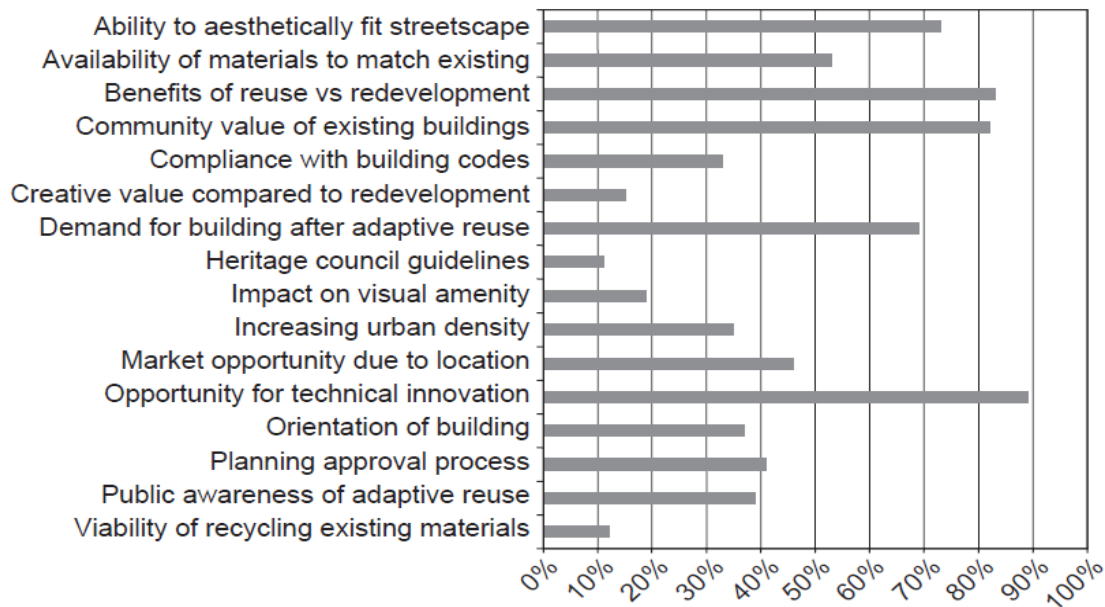


dan komt de vraag vanzelf. Ook moet de nieuwe gebruiker de herontwikkeling voor zijn rekening nemen, hetgeen een aardige kostenpost kan opleveren.

Waar hierbij geen rekening mee gehouden is, is dat ook vanuit de vraagkant adaptive reuse kan worden opgestart. Uit de publicatie van PIE (1995), waarin tien industrieel erfgoed-projecten worden besproken, blijkt dit heel sterk: bij praktisch alle succesvolle projecten is de zogenaamde Fou (de initiator, hoewel dit niet altijd de vrager is) een belangrijke succesfactor (of faalfactor bij gebrek hieraan) voor het welslagen van een project. Sowieso blijkt het vaak zo te zijn dat het afhangt van een individuele actor die het initiatief neemt voor behoud of een gebouw een nieuwe functie krijgt of niet, zo betoogt J.L. Broeren in PIE (1995, p. 20-22). Hij onderschrijft hierin gedeeltelijk de stelling ‘als er geen gek is die zich voor een project wil inzetten, mislukt het’, met die nuance dat het woord ‘gek’ een initiatiefnemer tekort doet: de strekking moge echter duidelijk zijn. Nijhof (1994, p. 31) vult aan: “*Uit de geanalyseerde besluitvorming van een bloemlezing aan geruchtmakende cases blijkt dat vooral gemeenten herbestemming van bedrijfsgebouwen vaker blokkeren dan stimuleren. Uit (...) mislukte herbestemmingsprojecten dringt de conclusie zich op, dat herbestemming als optie in de regel niet door eigenaar of gemeente wordt geopperd, maar moet worden afgedwongen (...)*”.

#### **2.4: Overwegingen bij adaptive reuse**

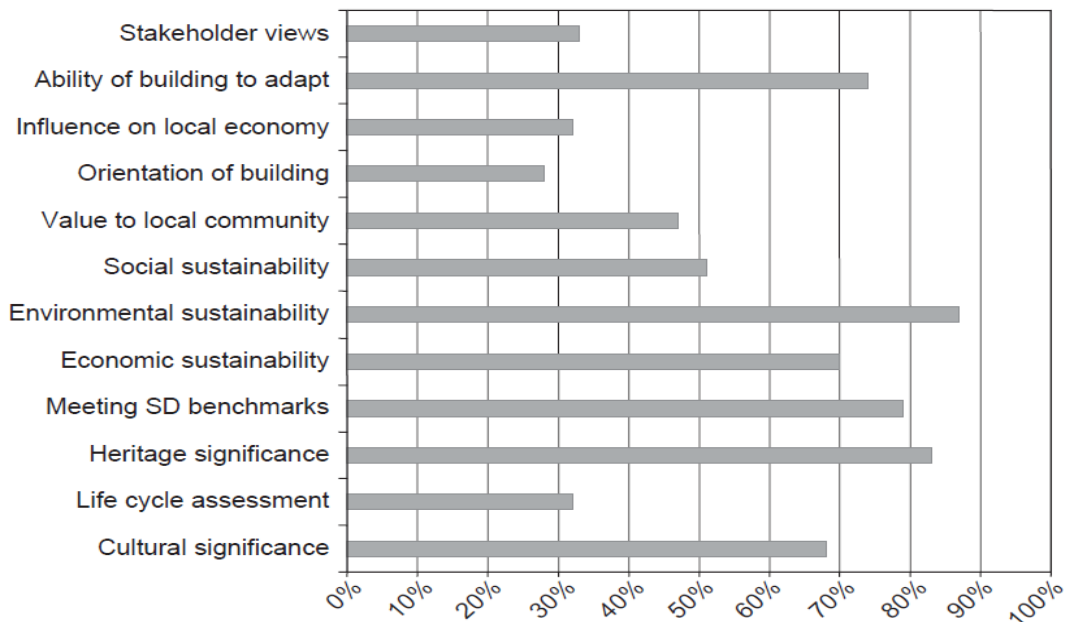
Bullen & Love (2011) hebben, in het kader van een onderzoek naar de vraag of duurzaamheidsdenken een factor is bij hergebruik van gebouwen, een groep personen geïnterviewd die in het veld werkzaam zijn. Deze interviews waren bedoeld om erachter te komen welke overwegingen er meespelen bij het hergebruiken van een gebouw, vanuit de (potentiële) gebruikers gezien. Behalve duurzaamheidsargumenten komen er vanzelfsprekend ook andere argumenten naar boven die een rol spelen bij hergebruik. Bullen & Love (2011, p. 417) onderscheiden een aantal voordelen van adaptive reuse van een gebouw, zie hiervoor figuur 5.



**Figuur 5: Genoemde voordelen van adaptive reuse (bron: Bullen & Love (2011, p. 417))**

Deze voordelen spelen een grote rol bij de beslissing om een gebouw te hergebruiken. Bullen & Love (2011, p. 416) vullen hierbij aan dat de beslissing om adaptive reuse toe te passen tevens vaak voornamelijk economisch van aard is: als het financieel voordeliger is om een gebouw te slopen en wat nieuws te gaan bouwen in plaats van een gebouw te hergebruiken dan is dat vaak de keuze die gemaakt wordt.

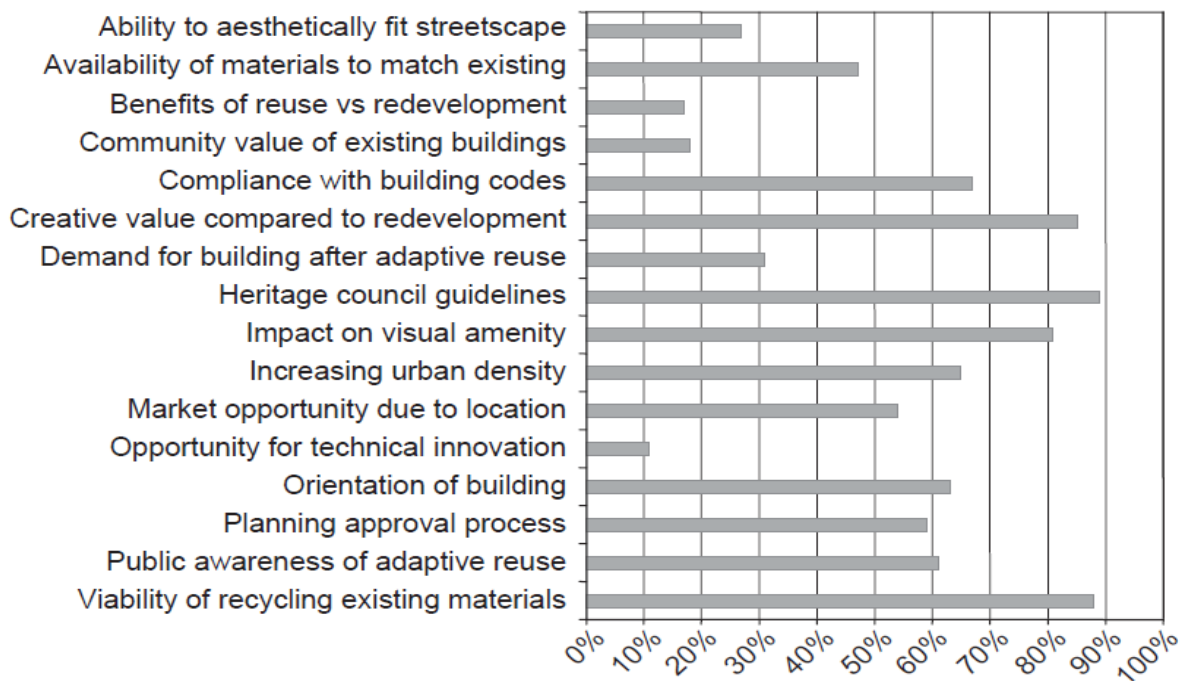
De eigenlijke beslissing om adaptive reuse toe te passen wordt echter ook beïnvloed door een aantal factoren. Bullen & Love (2011, p. 415) hebben een aantal factoren eveneens opgesomd in een grafiek, zie hiervoor figuur 6. Overwegingen betreffende sustainability (duurzaamheid) lijkt een grote rol te spelen, evenals de sociaal-culturele waarde (esthetiek). Opvallend ook is dat environmental sustainability belangrijker wordt gevonden dan economic sustainability. Het lijkt erop dat hergebruik van industrieel erfgoed meer voortkomt uit milieu- en cultuuridealisme dan uit economisch gewin.



**Figuur 6: Genoemde overwegingen bij adaptive reuse (bron: Bullen & Love (2011, p. 415))**

Hierbij wordt tevens opgemerkt dat de praktische punten die bij adaptive reuse een rol spelen (vooral technische aspecten) wel in samenhang moeten worden onderzocht met culturele waarden. Dit houdt in dat het gebouw zijn culturele waarde (wat die ook zijn moge) behoudt, en niet dusdanig vertimmerd wordt dat er van het oorspronkelijke gebouw niets meer te herkennen is.

Ondanks de voordelen van adaptive reuse zijn er door Bullen & Love (2011, p. 416) ook een aantal zogenoemde 'barriers' geïdentificeerd. Dit zijn met name technische en praktische aspecten en eigenschappen van een gebouw, maar ook procesmatige zaken. Zo blijkt bijvoorbeeld uit figuur 7 dat Heritage Council guidelines een belangrijke barrier is voor effectief hergebruik van een gebouw (in Nederland is dit ook een bekend probleem: vanuit de Monumentenwet komen allerlei richtlijnen voor gebruik van een monument). Ook wordt er betwijfeld of bestaand materiaal hergebruikt kan worden. Versoepeling van regels rondom officieel geregistreerde monumenten kunnen wellicht de oplossing zijn voor deze barriers.



Figuur 7: Genoemde barrières voor adaptive reuse (bron: Bullen & Love (2011, p. 416))

## 2.5: Conclusies

Uit Hoofdstuk 1 is gebleken dat industrieel erfgoed voornamelijk wordt geselecteerd op basis van esthetiek (kwestie van smaak dus) en cultuur- en architectuurhistorische waarden (de waarderingcriteria van de RCE, zie Bijlage 1). Het economische motief lijkt niet echt mee te spelen in de beslissing van de overheid om een gebouw als industrieel erfgoed aan te merken. Zoals uit dit hoofdstuk blijkt is het wel van belang om eisen en wensen van de mogelijke toekomstige gebruikers mee te nemen in die beslissing. Immers, het komt nog vaak voor dat een gebouw bewaard wordt zonder dat er concrete plannen voor herbestemming zijn. Het model van Nijhof (1994) bevredigt wat dit betreft ook niet: het is vooral aanbodgericht en toegespitst op het in de markt zetten van gebouwen. Een meer vraaggerichte benadering lijkt wenselijk: de indicatoren die Bullen & Love gevonden hebben reiken handvatten aan om een vraaggerichte benadering in beleid te verwerken. Door te weten wat de toekomstige gebruiker wil en wenst, en welke factoren van invloed zijn op de beslissing kan het aanbod daarvan profiteren. Een combinatie van een vraaggericht aanbodmodel lijkt een stap in de goede richting te zijn om industrieel erfgoed zoveel mogelijk te behouden (vanuit de overheid) en op een zinvolle manier te hergebruiken (vanuit de hedendaagse en toekomstige gebruikers). Het hopen en vertrouwen op een ‘gek die zich voor een project wil inzetten’ geeft hiervoor te weinig zekerheid.

## **3: Een toekomst voor industrieel erfgoed(?)**

### **3.1: Inleiding**

Een vraaggerichte benadering, waarin er rekening wordt gehouden met de wensen van toekomstige gebruikers, is dus wenselijk, immers, oude industriegebouwen die er maar 'staan te staan' louter of voornamelijk omdat ze op een monumentenlijst staan om (geenszins eenduidige) esthetische en cultuurhistorische waarden, zullen van weinig praktisch nut zijn. In het vorige hoofdstuk is al enigszins uit de doeken gedaan hoe deze 'adaptive reuse' kan plaatsvinden, en welke criteria gebruikers stellen aan gebouwen om deze te gaan hergebruiken. Uit het vorige hoofdstuk kwamen ook een aantal 'barriers' naar voren die als belemmering voor hergebruik van industrieel erfgoed worden gezien door mogelijke toekomstige hergebruikers. Om toe te werken naar een gebruikersgerichte benadering is het van belang om deze barrières te bespreken, en een alternatief te bieden in de vorm van een systeem waarin gebruikerscriteria meer aandacht krijgen, terwijl de barrières zoveel mogelijk worden weggenomen dan wel verminderd.

### **3.2: Barrières voor hergebruik**

Bullen & Love (2011: p. 417) noemen een aantal barrières die vanuit hun onderzoeksgroep naar voren kwamen. Een belangrijk onderdeel daarvan bestaat uit strenge regels die er zijn met betrekking tot de omgang met monumenten. Zo bestaat er bij de onderzochte groep de indruk dat het goedkoper is om een nieuw gebouw neer te zetten dan om een bestaand gebouw te hergebruiken: dit is debet aan regels omdat deze beperkingen opleggen aan de creatieve ruimte voor de ondernemer voor wat betreft te gebruiken materialen (vereiste materialen zijn vaak schaars omdat ze niet veel meer gebruikt worden, en daardoor duur, terwijl ook het vereiste vakmanschap duur kan zijn, om nog maar te zwijgen over de beschikbaarheid daarvan), en ook voor wat betreft mogelijkheden om een gebouw intern en extern dusdanig te verbouwen dat dit gebouw aan de gebruikseisen van een ondernemer voldoet. Dit laatste kan botsen met esthetische waarden, zoals het uiterlijk van het gebouw dat behouden moet blijven. De algemeen heersende opinie bij de respondenten uit het onderzoek van Bullen & Love (2011) is dat de bouwtechnische regels star zijn en weinig ruimte laten voor creatief en innovatief omgaan met een gebouw.

Ook de locatie van een gebouw is vanzelfsprekend van belang, hoewel dit beide kanten op kan werken: zowel positief als negatief. Een gebouw op een toplocatie (in of bij het centrum, goed ontsloten, zichtlocatie, etcetera) zal veel aantrekkelijker zijn voor hergebruik dan een gebouw ergens op een verlaten aftands bedrijventerrein. In het geval van industrieel erfgoed is de locatiefactor vaak dubbel: verouderde fabrieksgebouwen zijn vaak gebouwd buiten de toenmalige stad, en ondertussen

‘ingehaald’ door de stad. Centrumrandlocaties zijn geen uitzondering, evenals locaties die intussen door bebouwde kom omringd zijn en dus midden in een stad(sdeel) liggen. Nadeel is echter wel dat door industrieel gebruik de grond vaak vervuild is, met giftige of vervuilende stoffen en/of met (afval-)materialen. Voor hergebruik van een gebouw is het in sommige gevallen nodig om de grond (eventueel deels) te saneren, hetgeen een behoorlijk kostenplaatje kan opleveren. Op deze manier kan de locatie van industrieel erfgoed een barrière zijn om (bepaalde manieren van) hergebruik te faciliteren.

In de conclusie van hun onderzoek benadrukken Bullen & Love (2011: p. 420) nogmaals het voorgaande, en benoemen een aantal veranderingen die nodig zijn om erfgoed te kunnen gaan hergebruiken. Zij benadrukken hierbij dat de ondernemer wel altijd het initiatief moet nemen, maar dat de overheid als wetgever prikkels (‘incentives’) moet bieden om deze initiatieven te steunen: *“The ability to make heritage buildings attractive to developers as viable reuse projects relies heavily on the introduction of legislation that reduces building code and planning requirements and offers substantial financial incentives in the form of tax concessions”* (Bullen & Love, 2011: p. 420). Het welslagen van hergebruik van (industrieel) erfgoed is dus alsnog voornamelijk afhankelijk van een ‘gek die zich voor een project in wil zetten’, alleen door middel van de juiste prikkels en ondersteunende wetgeving kun je het die gek wel zo gemakkelijk en aantrekkelijk mogelijk maken, en wellicht dat er op zo’n manier wel meer gekken en meer projecten van de grond komen.

### **3.3: Barrièreloos hergebruiken: gekkenwerk?**

Een bekend voorbeeld van een ondernemer (‘gek’) die in onbruik geraakte (industriële) gebouwen hergebruikt en daarbij een manier van werken gebruikt die zo weinig mogelijk barrières opwerpt, is de (al eerder genoemde) Nederlandse zakenman Hennie van der Most. Van der Most heeft inmiddels een aantal ondernemingen die gevestigd zijn in in onbruik geraakte gebouwen, waaronder de volgende voorbeelden:

- Speelstad Oranje in de gelijknamige plaats in Drenthe: een overdekte speeltuin met verschillende attracties, gebouwd in een voormalige aardappelzetmeelfabriek.
- Wunderland Kalkar in de gelijknamige plaats in Duitsland: een attractiepark gebouwd rond een nooit in gebruik genomen kernreactor.
- Speelstad Rotterdam in Rotterdam-Zuid: een nog te ontwikkelen attractiepark in een oude afvalcentrale, in de stijl van Speelstad Oranje

Ook interessant maar niet relevant voor deze scriptie (vanwege het niet zijn van industrieel erfgoed) zijn een restaurant in een voormalige watertoren nabij Zwolle, een hotel in een voormalig ziekenhuis in Almelo, en nog een aantal voorbeelden.

Opmerkelijk hierbij is wel dat de ondernemingen geen verband meer hebben met de oude functie van het gebouw. Hoewel Van der Most zijn ondernemingen heeft gevestigd in gebouwen die niet als monument geregistreerd staan (RCE, d.d. 26-09-2012), is zijn manier van werken wel een manier om, buiten de 'reguliere' kanalen van monumentenorganisaties en monumentenwetten om, industrieel erfgoed te behouden en er een functie aan te geven die past bij de wensen van de tijd en de wensen van de ondernemer. Een aantal quotes uit de kranten, omtrent zijn recente plannen om de voormalige afvalverwerkingscentrale AVR in Charlois in Rotterdam-Zuid te transformeren in een attractiepark, typeren misschien nog wel het beste de manier van werken van Van der Most:

- *“Van der Most is een ongeduldige man. Hij houdt niet van eindeloze overleggen op het stadhuis over vergunningen en bestemmingsplannen. Heeft hij onderzoek naar zijn plan laten doen? “Natuurlijk niet. Dan kan je er net zo goed mee stoppen.” Komt er wel een architect aan te pas? “Nee. Je geeft zo iemand je portemonnee en vervolgens kan je het faillissement aanvragen.”” (Trouw, 08-09-2012)*
- *“En niet onbelangrijk, het AVR-gebouw een icoon in Charlois blijft behouden.” (Algemeen Dagblad / Rotterdams Dagblad, 08-09-2012)*
- *“De zich het liefst per helikopter verplaatsende Van der Most heeft er patent op om fabriekscomplexen een tweede leven te gunnen” ... “De attracties worden aangepast aan de ruimtes, niet andersom”(De Volkskrant, 08-09-2012)*

Ondanks zijn bij tijden wat onorthodoxe aanpak, is de methode van hergebruiken van Hennie van der Most wel een manier om industrieel erfgoed te behouden en een nieuwe functie te geven die past binnen de huidige tijd. Uiterlijk en karakteristieken van een gebouw blijven vaak goeddeels intact, zodat het industriële uiterlijk en karakter van een gebouw behouden blijft (zie bijvoorbeeld figuur 8), hoewel de cultuurhistorische waarde voor Van der Most van ondergeschikt belang lijkt aan de mogelijkheid om goedkoop een gebouw en/of grond over te nemen en dit te exploiteren. En ondanks de eenzijdige focus van de bedrijven van Van der Most op entertainment, waardoor zijn methode zeker niet universeel toepasbaar is (hij zal dit zelf ook beamen) op (industrieel) erfgoed, biedt zijn methode wel een kijk op 'hoe het anders kan', namelijk zonder officiële monumentenstatus en zonder bijgaande (in zijn ogen) belemmerende voorschriften. Het motto lijkt: als een gebouw geschikt is, komt de gek' vanzelf, als je het hem niet te moeilijk maakt.



Figuur 8: Speelstad Oranje (foto: Hans Chr. Davidsen, bron: Panoramio, 2012)

### 3.4: Andere initiatieven

Vanuit de overheid en erfgoedorganisaties is steeds meer besef dat herbestemming een absoluut noodzakelijke voorwaarde is om behoud van gebouwen te bevorderen. Ook is er steeds meer besef dat de 'oude methode' van het zoeken naar een nieuwe gebruiker, het model van Nijhof (1994) zoals voorgaand beschreven, onvoldoende werkt om potentiële nieuwe gebruikers te vinden die (industriële) erfgoed willen en kunnen hergebruiken. Hoe dan ook staat herbestemming van (industriële) erfgoed recentelijk weer in de belangstelling vanuit de overheid. De RCE heeft daarom in 2010 het Nationaal Programma Herbestemming (NPH) in het leven geroepen (met bijbehorende website: [www.herbestemming.nu](http://www.herbestemming.nu)), een organisatiestructuur met een agenda dat een nieuw monumentenbeleid vormgeeft waarin herbestemming een prominente rol krijgt. Dit alles om onnodige leegstand te voorkomen of in elk geval zoveel mogelijk te beperken, en zo optimaal mogelijk gebruik te maken van het bestaande bebouwde gebied. Vanuit de overheid zijn er sinds 2010 subsidies beschikbaar voor haalbaarheidsonderzoeken en tijdelijke oplossingen om verval van monumenten te voorkomen en zodoende aantrekkelijk en/of geschikt te houden voor herbestemming.

De aanpak van het NPH is vastgelegd in de zogenaamde Akte van Herbestemming (NPH, 2011). Deze is, behalve door de RCE, ondertekend door een aantal partners op het gebied van monumentenzorg, erfgoed, bouw, etcetera. Gezamenlijk trekken zij op om herbestemming te bevorderen. Dit doen zij aan de hand van 3 speerpunten (NPH, 2011: p. 6):



- Bevorderen van de praktijk van herbestemming
- Ontwikkelen en delen van kennis en innovatie
- Inhoudelijk, politiek en publiek agenderen van het onderwerp

Deze 3 abstracte hoofddoelen worden in de Akte vertaald in concrete agendapunten per doel, om aldus de praktijk van herbestemming te bevorderen.

Eén van de organisaties die de Akte van Herbestemming hebben ondertekend is BOEi, de Nationale maatschappij tot Behoud, Ontwikkeling en Exploitatie van Industrieel Erfgoed. Deze organisatie is op initiatief van de RCE opgericht om te pogen de ‘moeilijke gevallen’ van industrieel erfgoed aantrekkelijk te maken voor herbestemming, en desnoods deze gevallen zelf te (her)ontwikkelen met behulp van sponsors, partners en financiële steun van een loterij. De methode van BOEi wordt op hun website als volgt omschreven (BOEi, 2012: [www.boei.nl](http://www.boei.nl)): *“De werkwijze is die volgens de stadsherstelformule: onderzoek de haalbaarheid van herbestemming, voorkom verval, zoek er een passende (economische) gebruiker bij, koop het gebouw of complex en restaureer het, zodat het gebouw of complex behouden blijft.”*

De overeenkomst bij al deze initiatieven is dat de gebruiker pas achteraf in beeld komt: een gebouw wordt om cultuurhistorische redenen bewaard, en pas *daarna* wordt er aan een toekomstige gebruiker gedacht. Het ‘oude’ model van Nijhof is nog steeds in zwang, ondanks de gebrekkige aandacht voor de toekomstige gebruiker. De aandacht voor de toekomstige gebruiker *achteraf* is wel aan het toenemen, getuige het verslag van een bijeenkomst van de partners die betrokken zijn bij de Nationale Agenda Herbestemming. Naar aanleiding van deze bijeenkomst zijn er 6 actiepunten opgesteld, die gericht zijn op het hergebruiken van erfgoed *na* de erkenning als zodanig. De actiepunten hebben voornamelijk als doel om potentiële gebruikers enthousiast te maken voor industrieel erfgoed en om onverwachte en nieuwe doelgroepen en gebruikers voor hergebruik van industrieel erfgoed te winnen. Door middel van communicatie richting overheden en de vastgoedwereld wordt ook geprobeerd deze enthousiast te krijgen voor industrieel erfgoed en herbestemming daarvan. Hierbij ligt de nadruk vooral op het wijzen op de waarde(-ontwikkeling) van de gebouwen (voor de vastgoedwereld aantrekkelijk) en op versoepeling van regelgeving omtrent monumenten waar de overheid op wordt aangesproken.

Ook is er vanuit het NPH in het najaar van 2012 een televisieprogramma (!) gestart over dit thema, genaamd ‘Hoop of Sloop’, dat wordt uitgezonden door de Publieke Omroep (NTR). In deze serie worden leegstaande monumenten waarvoor sloopplannen zijn (al dan niet in combinatie met herontwikkeling van de desbetreffende locatie) belicht en wordt het debat over mogelijke sloop of herbestemming gevolgd. Al deze recente aandacht voor herbestemming van (industrieel) erfgoed moet ervoor zorgen dat herbestemming ervan ‘sexy’ (Nationale Agenda Herbestemming, 2012) wordt, voor iedereen die ermee van doen heeft.

### **3.5: En wat nou als niemand het wil of kan hergebruiken?**

Voor gebouwen met een monumentenstatus die geen functie (meer) hebben is er, behalve sloop of herbestemming, nog een andere mogelijkheid: voortbestaan als industriële ruïne. Dit kan tijdelijk zijn (met mogelijke toepassing van eerder genoemde gesubsidieerde oplossingen om verval tegen te gaan), of voor langere tijd. Erfgoedvereniging Heemschut-directeur Karel Loeff noemt het een reële optie om industrieel erfgoed als ruïne te laten voortleven om de herinnering aan een bepaald verleden levend te houden en voegt eraan toe dat dit misschien een tijdelijke oplossing kan zijn op weg naar een nieuwe bestemming. Edensor (2005) heeft er zelfs een hele publicatie aan gewijd: hij betoogt dat industriële ruïnes, hoewel over het algemeen verguisd en zeker niet door iedereen gewaardeerd, juist plekken van waarde zijn door het contrast dat ze vormen met de huidige inrichting (rommelig versus geordend, oud en vervallen versus nieuwbouw) en door de herinnering aan een verleden die ze belichamen. En hoewel die herinnering niet altijd positief is (zoals eerder besproken), vormen ze volgens Edensor toch een wezenlijk onderdeel van de geschiedenis en van het heden, door de spanning die zulke plekken oproepen. Hoewel dergelijke plekken in Nederland minder talrijk zijn dan in het Verenigd Koninkrijk, waar Edensor over schrijft, is het toch een vermeldenswaardig idee: bewaring als ruïne geeft een mogelijkheid om oude industriegebouwen te gebruiken om spanning, contrast en betekenis op te roepen in de huidige inrichting en zo een 'sense of place' te creëren, om een gebouw van mogelijke cultuurhistorische waarde (welke dan ook), en als belichaming van het verleden een functie te geven in de huidige tijd. Ruïne als mogelijkheid voor (eventueel tijdelijke, zoals het voorbeeld van De Toekomst in Scheemda in het volgende hoofdstuk) herbestemming dus.

### **3.6: Conclusies**

Uit het voorgaande is gebleken dat herbestemming van industrieel erfgoed 'hot' is, getuige de aandacht die het de laatste tijd krijgt. Door de aandacht vanuit de overheid, gericht op mogelijke hergebruikers, wordt gepoogd hergebruik van (industrieel) erfgoed 'sexy' te maken. Er zijn echter nog wat barrières te nemen voordat een ondernemer of ontwikkelaar ervoor zal kiezen om industrieel erfgoed te gaan hergebruiken. Geschiktheid van een gebouw is belangrijk, maar ook improvisatieruimte en procedurele vrijheid om dat gebouw geschikt te maken voor een gewenste nieuwe bestemming. De 'methode-Van der Most' laat zien dat een dergelijke aanpak, zonder al te veel poespas en regeldruk, een alternatief kan zijn voor de 'klassieke' achteraf-benadering, hoewel deze laatste benadering meer aandacht heeft voor (cultuur)historische aspecten, waar het de overheid en erfgoedorganisaties weer meer om te doen is. Het gekke is dat de barrières die ondernemers en ontwikkelaars zien een product zijn van deze laatste benadering, en hoewel de overheid op verschillende manieren poogt om herbestemming van (industrieel) erfgoed te promoten, zal zij eerst deze barrières onder ogen moeten zien. De overheid zit in een spagaat: regels versoepelen zodat er van

(cultuur)historische waarden wellicht minder overblijft, of aan de regels omtrent (cultuur)historie vasthouden en op een andere manier (via publicitaire acties en dergelijke) industrieel erfgoed aantrekkelijk maken voor ondernemers en ontwikkelaars.

Misschien is het een oplossing om een soort rangorde te maken van monumenten: hoe hoger op de ranglijst, hoe minder procedurele vrijheid en meer aandacht voor (cultuur)historische waarden, en hoe lager op de ranglijst, hoe meer procedurele vrijheid waarbij (cultuur)historische waarden van ondergeschikt belang zijn aan het aantrekkelijk maken/houden voor herbestemming. Bovendien hebben gebouwen met veel (cultuur)historische waarde meer 'appearance' en zijn daardoor wellicht interessanter voor bijvoorbeeld ondernemers die een gebouw met uitstraling zoeken, wat het weer makkelijker maakt om een dergelijk gebouw te herbestemmen. Dit terwijl gebouwen met minder 'appearance' van meer procedurele vrijheid kunnen profiteren om alsnog te kunnen blijven staan en te worden hergebruikt.

## **4: Herbestemming Industrieel Erfgoed in de praktijk**

### **4.1: Inleiding**

Na de theorie is het nu tijd om een aantal praktijkvoorbeelden van ((nog) niet) herbestemd industrieel erfgoed onder de loep te nemen. Hieronder volgen derhalve een aantal cases die hopelijk exemplarisch zijn voor de problematiek omtrent herbestemming van industrieel erfgoed, namelijk de spagaat tussen (cultuur)historie en praktisch gebruiksnut. Er zullen 4 cases worden behandeld, met elk een ander resultaat. De cases zijn:

- Volledige sloop: Begemann Machinefabriek te Helmond
- Van tijdelijk behoud als ruïne, naar (definitieve?) herbestemming: Strokartonfabriek De Toekomst te Scheemda
- Gedeeltelijk behoud door middel van inpassing in gebiedsherontwikkelingsplan: Chocoladefabriek Ringers te Alkmaar
- Compleet behoud met als herbestemming cultuurpark: Westergasfabriek te Amsterdam

### **4.2: Begemann Machinefabriek, Helmond**

Als eerste een voorbeeld van een industriegebouw dat, ondanks inspanningen om het te behouden, toch ten prooi is gevallen aan de slopershamer. De Begemann Machinefabriek in Helmond is uiteindelijk, met name omdat de betrokken partijen (de gemeente, het Monumenten Selectie Project afdeling Noord-Brabant, de Werkgroep Industrieel Erfgoed Helmond) onderling te weinig samenwerkten om het gebouw te behouden, en omdat het bedrijf zelf van plan was het gebouw te slopen, tot de grond toe afgebroken (Nijhof & Schulte, 1994; PIE, 1995). Omdat deze partijen te weinig samenwerkten kon er niet tijdig een nieuwe bestemming worden gevonden. Aangezien het bedrijf Begemann eigenaar was van het gebouw en zij reeds een sloopvergunning had ingediend, was haast geboden, omdat wanneer er niet binnen 4 weken afwijzend werd beslist, de sloopvergunning werd verleend en het dus te laat was (Nijhof & Schulte, 1994: p. 37).



**Figuur 9: De Begemann-fabriek anno 1989 (bron: Industrieel Erfgoed Helmond, 2012)**

Schulte stelt in Nijhof & Schulte (1994), op basis van een afstudeerscriptie, dat de gemeente ook niet heel erg haar best heeft gedaan om de fabriek te behouden: de gebouwen van de fabriek hadden niet per se gesloopt hoeven worden om de omgeving geschikt te maken voor de plannen die er lagen. Het lijkt alsof niemand de moeite wilde nemen om dit te bewerkstelligen. Het praktische nut van de gebouwen is dus niet (of althans niet op tijd) door partijen gezien (wat niet automatisch inhoudt dat dit niet aanwezig was), waardoor, mede door de gebrekkige samenwerking om tot hergebruik te komen en het gebrek aan een echte initiatiefnemer hiervoor, en in combinatie met een onwillige eigenaar van het gebouw die niet de mogelijke cultuurhistorische waarde ervan inzag (die andere instanties dus wel inzagen), het Begemann-complex uiteindelijk tegen de vlakte is gegaan. Een nieuwe functie was in principe mogelijk geweest, er was alleen door de sloopdruk niet voldoende tijd om hiervoor haalbare ideeën te bedenken.

### **4.3: Strokartonfabriek De Toekomst, Scheemda**

In het hart van Oost-Groningen staat nog een gebouw overeind dat herinnert aan de vervaardiging van strokarton aldaar: de voormalige strokartonfabriek De Toekomst. Nadat de productie van strokarton onrendabel werd (door gebruik van goedkoper en beter karton uit oud papier) sloot De Toekomst in 1968 zijn deuren. Feitelijk bestond het complex toen uit twee gebouwen: De Toekomst I (uit 1900) en De Toekomst II (uit 1908). Deze twee gebouwen waren in spiegelbeeld tegen elkaar aan gebouwd. Nadat De Toekomst sloot werd het complex overgenomen door een particulier, die de aanwezige machinerie en verdere zaken van waarde verhandelde en de gebouwen liet vervallen. De gemeente Scheemda nam uiteindelijk de gebouwen over, en in 1996 kwam De Toekomst op de Rijksmonumentenlijst te staan. De Toekomst I werd echter

als te verwaarloosd beoordeeld en in 2005 gesloopt, waardoor De Toekomst II alleen achterbleef. Dit gebouw moest echter ook gerestaureerd worden, en een bouwbedrijf uit de regio heeft het gebouw overgenomen en de restauratie voor zijn rekening genomen.



**Figuur 10: Het complex 'De Toekomst' (foto: Joop Tap, bron: RTV Noord, 2012)**

Tijdens de restauratie werd door de bouwondernemer een programma gestart om de restauratie aan te wenden om werkloze bouwvakkers uit de regio tewerk te stellen, om hen zodoende de mogelijkheid te geven weer in te stromen in de arbeidsmarkt. Ook werden er leerlingen begeleid die op deze manier het vak konden leren. Voor wat betreft herbestemming is het plan opgevat om van het complex een erfgoedpark te maken. Dit behelst onder meer een evenementenhal met bijbehorende horeca, een ontmoetingscentrum, een museum en een watereducatiecentrum. Op de omliggende terreinen kunnen een klimaatmuseum, een uitkijktoren, een marktterrein, een evenemententerrein, een verblijfsaccommodatie en een amfitheater komen (Toekomst, 22-11-2012). Ondanks de vervallen staat ten tijde van de erkenning als Rijksmonument (waar cultuurhistorische waarde dus blijkbaar een cruciale rol in speelde), is de ambitie dus blijkbaar toch groot om er toch nog iets van te maken. Het bestemmingsplan is inmiddels gewijzigd van 'zware industrie' naar 'erfgoedpark', hetgeen impliceert dat de cultuurhistorische waarde van het complex uiteindelijk (als laatste redmiddel?) wordt aangewend om er toch nog iets van te maken, hoewel het wel de vraag is in hoeverre in de geplande ontwikkelingen de cultuurhistorie een rol gaat spelen...

#### 4.4: Ringers chocoladefabriek, Alkmaar



**Figuur 11: De Ringers-fabriek toen deze nog draaide (bron: Noordhollands Dagblad, 16-03-2012)**

In de aflevering van Hoop of Sloop van 04-11-2012 (NTR, 2012) wordt het gebouw van de voormalige chocoladefabriek Ringers in Alkmaar behandeld. Na het in onbruik raken van de fabriek is het gebouw enige tijd gebruikt door een meubelbedrijf, dat de fysieke buitenkant van het gebouw ook heeft veranderd (er is plaatwerk op de originele bakstenen gevel geplaatst). Na het faillissement van het meubelbedrijf staat het gebouw al een tijd leeg, samen met het omliggende gebied stond het op de nominatie om gesloopt en herontwikkeld te worden.

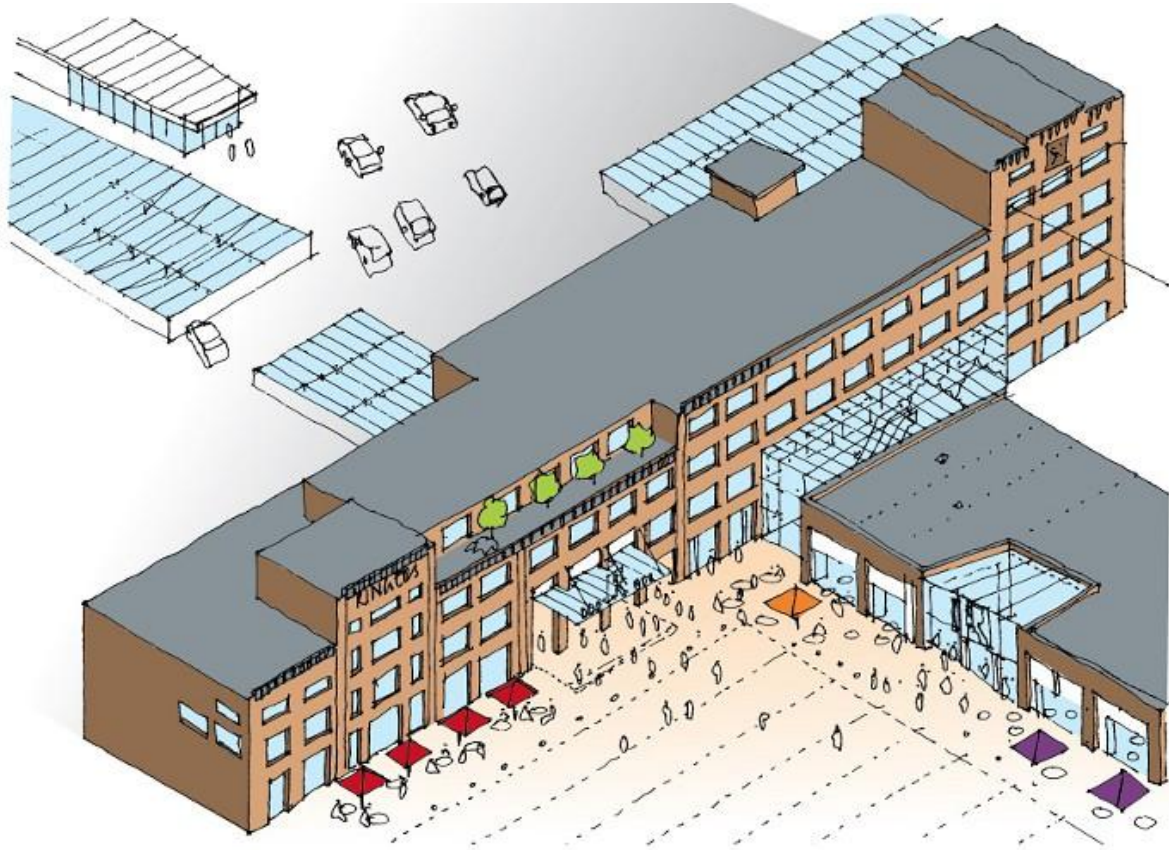




**Figuur 12: Huidige toestand Ringers-complex (bron: eigen foto, 2012)**

De projectontwikkelaar, tevens eigenaar van het pand, is hier, onder druk van onder meer de Historische Vereniging Alkmaar, die vanzelfsprekend de belangen van de (cultuur)historie tracht te behartigen, ondertussen van teruggekomen, en heeft, na een drietal workshops waarna een compromis is gesloten, het plan voor het terrein dusdanig aangepast dat de Historische Vereniging er inmiddels mee heeft ingestemd (Gemeente Alkmaar, persbericht 17-10-2012). In dit ontwerp is een gedeeltelijke inpassing en derhalve gedeeltelijke restauratie van het oude gebouw voorzien, evenals een verwerking van de oorspronkelijke architectuur, zodat de herinnering aan de Ringers-fabriek op deze locatie gehandhaaft blijft. Dit was voor de Historische Vereniging van doorslaggevend belang om in te stemmen met het nieuwe plan voor een winkelcentrum op de Ringers-locatie.





**Figuur 13: Huidig plan Ringers-locatie. (bron: Historische Vereniging Alkmaar, 2012)**

Dit praktische voorbeeld toont aan dat er een compromis mogelijk is tussen (cultuur)historie en nieuwe ontwikkeling. Voor beide zijden zijn argumenten te verzinnen, en een aantal quotes van beide kanten uit het televisieprogramma zijn misschien tekenend voor de zienswijzen:

- *“Gooi plat? Dan is het weg! Dan komt het nooit meer”*
- *“De overheid heeft voor het historische erfgoed te zorgen”*
- *“Zonder verleden geen toekomst”*

En van de kant van de projectontwikkelaar:

- *“Mooi nep is niet lelijk” (betreffende het idee om een ‘nieuwe oude’ voorgevel te maken)*
- *“Gebouwen moeten aangepast worden aan de eisen van nu” (verwijzend naar het Bouwbesluit)*
- *“Tets kan alleen behouden blijven als het bijdraagt aan de toekomstige functie van een plek”*
- *“Het is geen doel op zich om een gebouw te behouden omdat sommige mensen daar toevallig een architectonische waarde aan toekennen”*

Uiteindelijk is dus (zoals de zaken nu, half januari 2013, staan) na een aantal interacties, met een elkaar serieus nemend karakter en de onderlinge bereidheid te luisteren naar de wensen van de ander, een compromis bereikt dat wellicht

aanspoort tot navolging. Immers, hoop of sloop is nogal zwart-wit gesteld, de waarheid kan ook in het midden liggen en dan kan iedereen (min of meer) tevreden zijn.

#### **4.5: Westergasfabriek, Amsterdam**

In Amsterdam-West, tussen de Haarlemmertrekvaart en de spoorlijn naar Haarlem, ligt het terrein van de Westergasfabriek. De fabriek werd in 1885 opgeleverd, en werd na een korte tijd in particuliere handen overgenomen door de gemeente in 1898. Omdat er halverwege de 20<sup>e</sup> eeuw steeds meer andere bronnen van gas gebruikt werden, zoals het gas van de Hoogovens in IJmuiden en na 1963 van de aardgasvelden in de provincie Groningen, verloor de gasfabriek zijn functie en uiteindelijk werd in 1967 de productie gestaakt. Na deze tijd zijn de gebouwen lange tijd gebruikt door het Gemeentelijk Energiebedrijf voor onderhoud en opslag, terwijl een paar gebouwen tussen 1967 en 1989 gesloopt zijn. In 1989 werden de resterende gebouwen benoemd tot rijksmonument en in 1992 werden de gebouwen door het Gemeentelijk Energiebedrijf overgedragen aan het Stadsdeel Westerpark waarna het zoeken naar een noodzakelijke nieuwe functie kon beginnen (Project Westergasfabriek, 2012).



**Figuur 14: Luchtfoto Westergasfabriekterrein (bron: Westergasfabriek (2012))**

Vanaf 1992 is het terrein tijdelijk verhuurd geweest aan diverse bedrijven en instellingen op het culturele vlak. Dit sloot aan bij de ambitie van het Stadsdeel om het terrein uiteindelijk een culturele herbestemming te geven. Hiertoe had het Stadsdeel in 1991 een ideeënwedstrijd uitgeschreven waar een ruime 300 reacties op kwamen (Nijhof & Schulte, 1994: p. 158). Het probleem was echter dat veel ideeën het haalbaarheidsonderzoek niet doorkwamen en/of te afhankelijk waren van subsidies. De invulling als tijdelijke huisvesting voor cultuurinstanties bleek uiteindelijk echter voldoende haalbaar. Ook werd in 1996 in samenwerking met de gemeente Amsterdam een ontwikkelingsplan opgesteld waarin tevens de sanering van het terrein en de invulling ervan als cultuurpark werd vastgelegd. Een jaar later stapte een projectontwikkelaar er uiteindelijk in en is samen met de gemeente begonnen om het complex te restaureren en de gebouwen te exploiteren. Tegenwoordig heet het complex Cultuurpark Westergasfabriek en zitten er tevens diverse bedrijven. Ook worden er een aantal televisieprogramma's opgenomen en wordt de voormalige gashouder gebruikt voor concerten en (bedrijfs)evenementen. De tijdelijke invulling is de definitieve invulling geworden, wat aangeeft dat een tijdelijke herbestemming de opstap kan zijn tot iets definitiefs terwijl het tegelijkertijd verval kan voorkomen.

#### **4.6: Conclusies**

Deze praktische voorbeelden, hoewel zeer divers, tonen aan dat herbestemming aanvankelijk niet een overweging is bij het in actie komen om een gebouw te beschermen. In de gevallen in Amsterdam en Scheemda is éérst het complex op de monumentenlijst beland, en daarna pas is er nagedacht over herbestemming. Bij het geval Helmond is er überhaupt niet over herbestemming nagedacht, totdat de sloophamer voor de deur stond en de erfgoedorganisaties pas in actie kwamen toen het eigenlijk al te laat was. In Alkmaar stond de slopershamer ook klaar, totdat de plaatselijke Historische Vereniging in actie kwam om toch nog een deel van het gebouw te redden door het in te passen in het nieuwe plan. Het lijkt erop dat industrieel erfgoed in nieuwe plannen aanvankelijk niet meespeelt tenzij het op de monumentenlijst staat. Dit laatste is echter geen garantie, omdat, zoals zojuist aangetoond, het herbestemmingsproces pas op gang komt nádat het op de lijst staat, terwijl de Monumentenwet allerlei beperkingen oplegt voor deze mogelijke herbestemming. Een oplossing zou kunnen zijn om vroegtijdig na te denken over herbestemming, zonder dat hiervoor bedreiging door sloop of een plaats op de monumentenlijst voor nodig is. Dit voorkomt overhaaste of onhaalbare ideeën en leegstand en verval, hetgeen herbestemming er niet makkelijker op maakt. De eerder besproken methode-Van der Most bewijst dat een dergelijk proces iets op kan leveren.



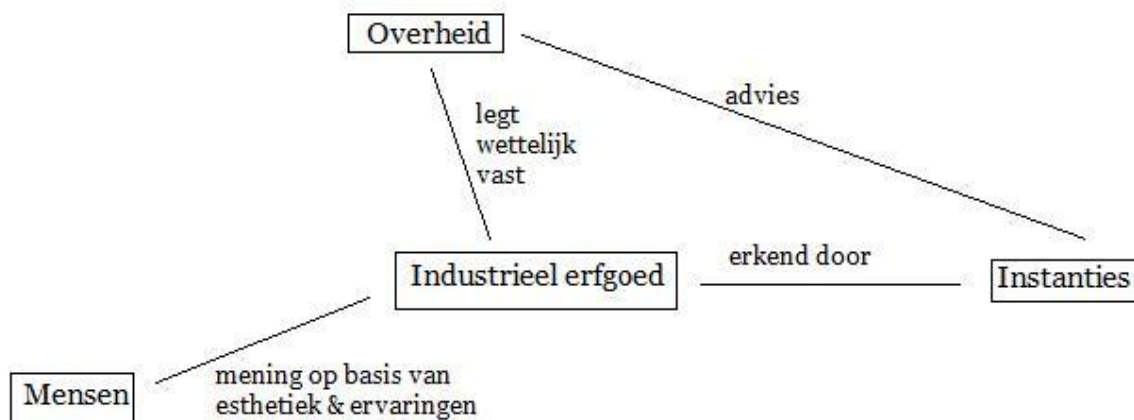
# Conclusies

## Inleiding

Uit deze scriptie kunnen een aantal conclusies worden getrokken, waarna op basis van deze conclusies een aantal aanbevelingen gedaan kunnen worden richting de actoren binnen het proces van herbestemming van industrieel erfgoed, al dan niet met een monumentenstatus. Allereerst zullen, door middel van de conclusies van de afzonderlijke hoofdstukken, de deelonderzoeksvragen worden beantwoord.

Vervolgens, op basis van deze bevindingen, wordt een algehele conclusie getrokken, die de hoofdonderzoeksvraag tracht te beantwoorden. Vanuit de conclusies zullen dan een aantal aanbevelingen volgen.

## 1. Aanmerking als industrieel erfgoed



Figuur 15: Schema proces erkenning als erfgoed

Figuur 1 geeft beknopt en schematisch weer hoe het proces van erkenning als erfgoed in elkaar zit: een gebouw wordt door de overheid erkend als zijnde erfgoed door middel van plaatsing op een monumentenlijst. Hiervoor zijn criteria opgesteld op basis waarvan deze beslissing genomen wordt, waarbij het vooral draait om esthetische en (cultuur)historische aspecten en waarbij er niet aan mogelijk toekomstig gebruik wordt gedacht. Instanties die zich bezighouden met erfgoed (zoals bijvoorbeeld Heemschut) adviseren de overheid in deze, terwijl ‘gewone’ mensen vrijwel niet in het proces worden betrokken, hoewel deze wel degelijk een mening hebben op basis van esthetische smaak en ervaringen met het gebouw (die niet altijd positief zijn!). Kortom: erfgoed is erfgoed omdat bepaalde mensen dit vinden op basis van smaak en historie, terwijl er bij de benoeming geen rekening wordt gehouden met mogelijk toekomstig gebruik.

## **2. Huidige situatie omtrent industrieel erfgoed**

Het huidige proces dat gebruikt wordt om industrieel erfgoed te herbestemmen bevat nog teveel knelpunten. Zo worden gebouwen vaak bewaard om culturele motieven, terwijl het economisch motief niet meegenomen wordt in de overweging. Om herbestemming te bevorderen is dit wel aan te raden. Door te weten wat toekomstige gebruikers voor eisen en voorwaarden stellen aan gebouw en proces kan herbestemming effectiever plaatsvinden en kan een meer vraaggerichte benadering worden gekozen, tegenover de huidige benadering van het 'in de markt zetten' van gebouwen. Dit heeft een dubbel effect: zowel het aanbod (oftewel de behouden gebouwen) als de vraag (toekomstige gebruikers) kunnen hiervan profiteren: door gebouwen op een zinvolle manier te hergebruiken.

## **3. Een toekomst voor industrieel erfgoed (?)**

Herbestemming van industrieel erfgoed zit in een spagaat: aandacht voor (cultuur)historische aspecten, met alle regels die daarbij horen maar die een belemmering kunnen zijn voor herbestemming, of herbestemming voorop stellen, waarbij (cultuur)historische waarden minder aandacht krijgen, maar waarbij toekomstige gebruikers meer procedurele vrijheid krijgen om het gebouw aan hun wensen aan te passen. De overheid lijkt de voorkeur te geven aan de eerste benadering, waarbij door herbestemming van industrieel erfgoed te promoten en het imago te veranderen gepoogd wordt om herbestemming te bevorderen. Een ondernemer als Hennie van der Most bewijst echter dat ook zonder al te veel regels en procedures het mogelijk is om een gebouw te hergebruiken waarbij ook aandacht is voor het gebouw en de waarde van dat gebouw. Een mogelijke oplossing is om een soort van ranglijst te maken van gebouwen, waarbij gebouwen hoger op de ranglijst meer (cultuur)historische waarde vertegenwoordigen en waarbij dus minder procedurele vrijheid is om het gebouw aan te passen, terwijl gebouwen lager op de lijst minder (cultuur)historische waarde vertegenwoordigen en waarbij dus veel vrijheid is om een gebouw aan te passen.

## **4. Lessen uit de praktische voorbeelden**

Uit de praktische voorbeelden blijkt wat al eerder vastgesteld is: dat herbestemming geen overweging is bij het benoemen van een gebouw als monument. Het herbestemmingsproces komt pas op gang nadat het gebouw een monument is geworden, terwijl dit laatste gegeven ervoor zorgt dat het een stuk moeilijker wordt om een gebouw een nieuwe functie te geven door de procedures en regels die door de Monumentenwet worden opgelegd. Een ander probleem is vaak dat gebouwen die niet op de monumentenlijst staan bedreigd worden door sloop, waarbij door die dreiging haast geboden is voor erfgoedinstanties om halsoverkop te proberen het gebouw te redden, met als gevolg overhaaste en/of onhaalbare plannen of alsnog

sloop. Oplossing hierbij zou kunnen zijn om vroegtijdig na te denken over mogelijke toekomstplannen voor een gebouw voordat er een beslissing genomen wordt, monument of niet. Voorgenoemde problemen zouden zo beperkt kunnen worden. De methode-Van der Most bewijst dat een dergelijke aanpak succes kan hebben.

## **5. Conclusie en Aanbevelingen**

Op basis van bovenstaande conclusies kunnen de knelpunten genoemd worden en kunnen op basis daarvan aanbevelingen gedaan worden voor de toekomst. De algehele conclusie is dat het huidige systeem van herbestemming van industrieel erfgoed niet optimaal werkt. Het zoeken van een nieuwe bestemming achteraf blijkt lastig te zijn en zorgt voor veel leegstand en verval van industrieel erfgoed. Dit is voornamelijk te wijten aan het niet in overweging nemen van de mogelijke toekomstige functies in de beslissing om een gebouw als monument aan te wijzen: dit gebeurt voornamelijk om (cultuur)historische redenen, het economisch motief speelt geen rol van betekenis. En hoewel ook erfgoedorganisaties herbestemming als belangrijk zien om een monumentaal gebouw te behouden (Heemschut-directeur Loeff noemt dit ook), is de huidige aanpak vooral gericht op het behouden van historie en niet op het gebruik in de toekomst: dit komt pas aan de orde na herbestemming. De huidige trend is dat deze achteraf-benadering wordt voortgezet waarbij gepoogd wordt om de gebrekkige belangstelling door middel van promotionele activiteiten aan te pakken. Een meer vraaggerichte benadering lijkt echter wenselijk om herbestemming zoveel mogelijk de ruimte te geven.

De aanbevelingen op basis van deze scriptie zijn de volgende:

- Denk vroegtijdig na over mogelijke toekomstige functies;
- Gebruik dit in de beslissing om een gebouw de monumentenstatus te verlenen, een extra criterium in de trant van: geschiktheid voor herbestemming;
- Onderzoek is nodig naar wensen van toekomstige gebruikers. Dit kan gebruikt worden voor het voorgaande;
- Verleen medewerking aan 'gekken' die industrieel erfgoed willen hergebruiken en wees daarbij desnoods minder kritisch op historische waarden: een gebruikt gebouw dat blijft staan en gebruikt wordt is van meer waarde dan een gebouw dat langzaam vervalt en wellicht uiteindelijk gesloopt moet worden;
- Vermindering van voorschriften behorend bij de monumentenstatus om herbestemming te bevorderen en meer mogelijkheden daartoe te creëren;
- Maak een soort ranglijst op basis van de cultuurhistorische waarde en de belangrijkheid daarvan: veel cultuurhistorische waarde en dit wordt belangrijk gevonden? Dan minder vrijheid om een gebouw aan te passen en meer aandacht voor uiterlijkheden. Minder cultuurhistorische waarde of dit is minder belangrijk? Dan meer vrijheid om een gebouw aan te passen, wat eventueel ten koste kan gaan van de uiterlijke kenmerken van een gebouw.

## Literatuur

- Ashworth, G.J., B. Graham, J.E. Tunbridge (2007): *Pluralising Pasts: Heritage, identity and place in multicultural societies*. London: Pluto
- Bullen, P.A., P.E.D. Love (2010): The rhetoric of adaptive reuse or reality of demolition: Views from the field. *Cities*, 27, 215-224
- Bullen, P.A., P.E.D. Love (2011): Adaptive reuse of heritage buildings. *Structural Survey*, 29:5, 411-421
- Federatie Industrieel Erfgoed Nederland (FIEN) (2012): [www.industrieel-erfgoed.nl](http://www.industrieel-erfgoed.nl)
- Haaften, J. van, B. Esser (2011): *Bestemming Bereikt*. Groningen: Platform Gras
- Historische Vereniging Alkmaar (2012): [www.hvalkmaar.nl](http://www.hvalkmaar.nl)
- Industrieel Erfgoed Helmond (2012): [www.industrieel-erfgoed-helmond.nl/begemann.html](http://www.industrieel-erfgoed-helmond.nl/begemann.html)
- Jacobs, J. (2009, Nederlandse vertaling. Oorspronkelijk: 1961): *Dood en leven van grote Amerikaanse steden (H. 10: De noodzaak van oude gebouwen)*. Amsterdam: SUN Trancity
- Landorf, C. (2009): A Framework for Sustainable Heritage Management: A Study of UK Industrial Heritage Sites. *International Journal of Heritage Studies*, 15:6, 494-510
- Loures, L. (2008): *Industrial heritage: The past in the future of the city*. WSEAS Transactions on environment and development, 8:4, 687-696
- Nationaal Programma Herbestemming (NPH) (2011): *Akte van Herbestemming*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
- Nationaal Programma Herbestemming (NPH) (2012): [www.herbestemming.nu](http://www.herbestemming.nu). Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
- Nationale maatschappij tot Behoud, Ontwikkeling en Exploitatie van Industrieel erfgoed (BOEi) (2012): [www.boei.nl](http://www.boei.nl)
- Nijhof, E. (red.) (1996): *Industrieel Erfgoed: Nederlandse monumenten van industrie en techniek*. Wormer: Inmerc
- Nijhof, P., E. Schulte (1994): *Herbestemming industrieel erfgoed in Nederland*. Zutphen: Walburg Pers
- Panoramio (2012): [www.panoramio.com](http://www.panoramio.com)
- Project Westergasfabriek (2012): [www.project-westergasfabriek.nl](http://www.project-westergasfabriek.nl)
- Projectbureau Industrieel Erfgoed (PIE) (1995): *Oude fabrieken, nieuwe functies: Hergebruik industrieel erfgoed*. Zeist: PIE

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) (2012): [www.cultureelerfgoed.nl](http://www.cultureelerfgoed.nl)

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) (2012): Waarderingscriteria.  
Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

RTV Noord (2012): Groningen in beeld. [www.rtvnoord.nl/groningeninbeeld](http://www.rtvnoord.nl/groningeninbeeld)

Saris, J., R. Hoogendoorn (2008): Nieuwe verbindingen maken het creatief DNA: proces en coalitievorming. In: Saris, J., S. van Dommelen, T. Metze (2008): Nieuwe ideeën voor oude gebouwen. Rotterdam: NAI uitgevers

TICCIH (2003): The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage.

Toekomst (2012): [www.detoekomstscheemda.nl](http://www.detoekomstscheemda.nl)

Tunbridge, J.E., G.J. Ashworth (1996): Dissonant Heritage: The management of the past as a resource in conflict. Chichester: Wiley

Wang, J., J. Nan (2007): Conservation and adaptive-reuse of historical industrial building in China in the post-industrial era. *Front. Archit. Civ. Eng. China*, 1:4, 474–480

Westergasfabriek (2012): [www.westergasfabriek.nl](http://www.westergasfabriek.nl)

Zhang, S. (2007): Conservation and adaptive reuse of industrial heritage in Shanghai. *Front. Archit. Civ. Eng. China* 2007, 1:4, 481–490

Zibing, P., Y. Xuesong (2009): The Conservation and Utilization of Industrial Heritage in the Process of Urban Development. Publisher: Unknown

Zollverein (2012): [www.zollverein.de](http://www.zollverein.de)

Zuidhof, V. (2009): The adaptive reuse process of the industrial heritage of the former Rotterdam Dry-Dock Company: Master Thesis. Rotterdam: Erasmus Universiteit



## **Lijst van Figuren**

Figuur 1: Creatie van erfgoed

Figuur 2: Proces van industrieel erfgoed

Figuur 3: Herbestemming van fabrieken

Figuur 4: Proces van adaptive reuse

Figuur 5: Genoemde voordelen van adaptive reuse

Figuur 6: Genoemde overwegingen bij adaptive reuse

Figuur 7: Genoemde barrières voor adaptive reuse

Figuur 8: Speelstad Oranje

Figuur 9: De Begemann-fabriek anno 1989

Figuur 10: Het complex 'De Toekomst'

Figuur 11: De Ringers-fabriek toen deze nog draaide

Figuur 12: Huidige toestand Ringers-complex

Figuur 13: Huidig plan Ringers-locatie

Figuur 14: Luchtfoto Westergasfabriekterrein

## **Bijlage 1: Waarderingscriteria voor benoeming tot monument**

“De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft een standaard ontwikkeld voor het waarderen van bouwkunst. Daarmee kunnen de monumentale waarden van een gebouw helder en eenduidig vastgesteld worden. De waardering speelt een leidende rol bij het aanwijzen van een gebouw als monument én bij het wijzigen van het beschermde gebouw.

De waardering is gebaseerd op vijf hoofdcriteria die zijn onderverdeeld in subcriteria. De vakgebieden kunst en geschiedenis vormen de basis van de waardering van het gebouwde erfgoed. Maar daarnaast spelen ook geestelijke, geografische, sociaal-economische, bestuurlijke en technische ontwikkelingen een rol in de waardering, naast gaafheid en zeldzaamheid. Ieder monument heeft een eigen palet van waarden.

### *I Cultuurhistorische waarden*

1. belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) culturele, sociaaleconomische en/of bestuurlijke/beleidsmatige en/of geestelijke ontwikkeling(en);
2. belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) geografische, landschappelijke en/of historisch-ruimtelijke ontwikkeling;
3. belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) technische en/of typologische ontwikkeling(en);
4. belang van het object/complex wegens innovatieve waarde of pionierskarakter;
5. belang van het object/complex wegens bijzondere herinneringswaarde.

### *II Architectuur- en kunsthistorische waarden*

1. bijzonder belang van het object/complex voor de geschiedenis van de architectuur en/of bouwtechniek;
2. bijzonder belang van het object/complex voor het oeuvre van een bouwmeester, architect ingenieur of kunstenaar;
3. belang van het object/complex wegens de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp;
4. belang van het object/complex wegens het bijzondere materiaalgebruik, de ornamentiek en/of monumentale kunst;
5. belang van het object/complex wegens de bijzondere samenhang tussen exterieur en interieur(onderdelen).

### *III Situationele en ensemblewaarden*

1. betekenis van het object als essentieel (cultuurhistorisch, functioneel en/of architectuurhistorisch en visueel) onderdeel van een complex;
2. a. bijzondere, beeldbepalende betekenis van het object voor het aanzien van zijn omgeving;  
b. bijzondere betekenis van het complex voor het aanzien van zijn omgeving, wijk, stad of streek;
3. a. bijzondere betekenis van het complex wegens de hoogwaardige kwaliteit van de bebouwing in relatie tot de onderlinge historisch-ruimtelijke context en in relatie tot de daarbij behorende groenvoorzieningen, wegen, wateren, bodemgesteldheid en/of archeologie;  
b. bijzondere betekenis van het object wegens de wijze van verkaveling/inrichting/voorzieningen.

#### *IV Gaafheid en herkenbaarheid*

1. belang van het object/complex wegens de architectonische gaafheid en/of herkenbaarheid van ex- en/of interieur;
2. belang van het object/complex wegens de materiële, technische en/of constructieve gaafheid;
3. belang van het object/complex als nog goed herkenbare uitdrukking van de oorspronkelijke of een belangrijke historische functie;
4. belang van het complex wegens de waardevolle accumulatie van belangwekkende historische bouw- en/of gebruiksfasen;
5. belang van het complex wegens de gaafheid en herkenbaarheid van het gehele ensemble van de samenstellende onderdelen (hoofd- en bijgebouwen, hekwerken, tuinaanleg e.d.);
6. belang van het object/complex in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke, dorpse of landschappelijke omgeving.

#### *V Zeldzaamheid*

1. belang van het object/complex wegens absolute zeldzaamheid in architectuurhistorisch, bouwtechnisch, typologisch of functioneel opzicht;
2. uitzonderlijk belang van het object/complex wegens relatieve zeldzaamheid in relatie tot één of meer van de onder I t/m III genoemde kwaliteiten.”

Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2012.

<http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u6/waarderingscriteria.pdf>